

1
2024
31. ročník

ETNOLOGICKÉ ROZPRAVY

Časopis Národopisnej spoločnosti Slovenska

TÉMA

VODA

Juraj Janto

Voda ako téma etnológie a sociokultúrnej antropológie

Ľuboš Kačírek

Práca a život lodníkov v 70. a 80. rokoch 20. storočia

Helena Galková

Havária na tajchoch Veľká Vodárenská a Klinger (február 1977)

IČO 178 811
EV 44/22/EPP
ISSN 2729-9759 (online)

OBSAH

4

Editoriál – Juraj Janto: Voda
/ Water

Štúdie / Articles

8

Juraj Janto: Voda ako téma etnológie a sociokultúrnej antropológie
/ Water as a topic of ethnology and sociocultural anthropology

17

Ľuboš Kačírek: Práca a život lodníkov v 70. a 80. rokoch 20. storočia
/ Work and life of boatmen in the 1970s and 1980s

Eseje / Essays

29

Helena Galková: Havária na tajchoch Veľká Vodárenská a Klinger (február 1977)
/ The accident on the Veľká Vodárenská and Klinger reservoirs (February 1977)

35

Adam Janto: Sladkovodné ekosystémy a človek
/ Freshwater ecosystems and humans

46

Daniela Hrončová: Niektoré prístupy a riešenia k zmene klímy v našej spoločnosti
/ Some approaches and solutions to climate change in our society

Osobnosti / Personalities

54

Katarína Popelková: K životnému jubileu Dušana Raticu
/ On the jubilee of Dušan Ratica

61

Katarína Popelková: K životnému jubileu Juraja Zajonca
/ On the jubilee of Juraj Zajonc

Recenzie / Reviews

72

Vladimír Bahna: Tatiana Bužeková, Michal Uhrin: Teoretický vývoj
v socio-kultúrnej antropológii do polovice 20. storočia
/ Tatiana Bužeková, Michal Uhrin: Theoretical development in socio-cultural
anthropology up to the middle of the 20th century

75

Heda Kubišová: Jozef Tatár: Najkrajšie turčianske povesti
/ Jozef Tatár: The most beautiful tales from Turiec

Správy / News

78

Martina Bocanová: Etnológ a múzeum – medzinárodná vedecká
konferencia v Trnave
/ Ethnologist and museum – International scientific conference in Trnava

82

Štefan Ižák: Správa z celoslovenského kola ŠVOK v odbore etnológia
2023
/ Report from the national round of the 'Student scientific and professional
conference' in Ethnology 2023

EDITORIÁL

Voda

Téma prvého čísla **Etnologických rozpráv** v roku 2024 je venovaná fenoménu vody v rozličných aspektoch, ktoré sú súčasťou ľudskej kultúry. Voda je jeden zo základných predpokladov života a jej príjem je nevyhnutný pre človeka, živočíchy i rastliny. Okrem priamej konzumácie slúžila a slúži na prípravu jedál, napájanie zvierat, zavlažovanie plodín, očistu, výrobu, dopravu, rekreáciu, ako zdroj energie, v rituáloch a pod. Vodné toky a plochy tvoria súčasť krajiny a jej vnímania; sú človekom upravované a využívané, ale predstavujú i nebezpečenstvo (záplav). Voda teda nie je len fenoménom prírodného prostredia, ale je významným aspektom kultúry, na čo aktuálne číslo časopisu zameriava svoju pozornosť.

Napriek tomu, že voda prestupuje všetky oblasti ľudského života, nepredstavovala v slovenskej etnológii samostatnú výskumnú tému a donedávna to platilo aj pre zahraničnú sociokultúrnu antropológiu. Práve v nej sa v posledných približne dvoch desaťročiach začína vode venovať zvýšená pozornosť. Dôvodom je nepochybne aj globálny verejný diskurz, ktorý akcentuje environmentálne problémy, klimatické zmeny a s ním súvisiaci nedostatok či, naopak, nadbytok vody. Z pozície sociokultúrneho „pozadia a kontextu“ iných dominantne sledovaných problémov sa transformovala na hlavný skúmaný jav a v súčasnosti je bežnou témou antropologických textov.

Toto číslo **Etnologických rozpráv** chce skromne upozorniť na problematiku bádania o vode, ktorá je tak výzvou aj pre slovenskú etnológiu nielen v nových pohľadoch a interpretáciách tradičnej ľudovej kultúry, ale aj v bádanií spojenom s aktuálnymi javmi a procesmi. Pripravili sme ho v rámci riešenia projektu VEGA (1/0689/22) *Československá nákladná a osobná doprava na Dunaji v 70. a 80. rokoch 20. storočia*.

Úvodná štúdia Juraja Janta sa zaoberá vodou ako témou bádania slovenskej etnológie a zahraničnej sociokultúrnej antropológie. Všíma si okruhy a problémy, ktorým sa vedecký výskum venoval a tiež koncepty a súčasné otázky, ktorými sa zaoberá. Nasledujúca štúdia Ľuboša Kačírka upriamuje pozornosť na niektoré aspekty práce a života dunajských lodníkov v 70. a 80. rokoch 20. storočia. Je tak prvou sondou,

ktorá na základe dobovej literatúry a spomienok lodníkov približuje ich pracovné povinnosti, podnikové sviatky, trávenie voľného času a pod. ako osobitej profesijnej skupiny v rámci vtedajšej socialistickej spoločnosti.

V rubrike [Eseje](#) prinášame tri texty. V prvom z nich Helena Galková sprostredkováva spomienky na haváriu na banskoštiavnických tajchoch vo februári 1977, pri ktorých hrozilo pretrhnutie hrádzi a záplava mesta. V ďalšom príspevku nám Adam Janto približuje z pohľadu prírodovedca – ekológa význam vody z hľadiska fungovania ekosystémov. A napokon v tretej eseji upriamuje Daniela Hrončová našu pozornosť na klimatickú zmenu; prináša názory odborníkov, predstavuje stratégie jej zmierňovania na príklade bratislavských mestských častí a osvetu prostredníctvom ekologických sviatkov. V rubrike [Osobnosti](#) predstavujeme jubilantov, etnológov Dušana Raticu a Juraja Zajonca. Autorkou obidvoch príspevkov je Katarína Popelková. V [Recenziách](#) Vladimír Bahna predstavuje učebnicu Tatiany Bužekovej a Michala Uhrina venovanú dejinám sociokultúrnej antropológie a Hedviga Kubišová zbierku turčianskych povestí od Jozefa Tatára. Naše číslo uzatvára správa Martiny Bocanovej z konferencie Etnológ a múzeum v Trnave a Štefana Ižáka o Študentskej vedeckej konferencie z etnológie.

Prajeme vám podnetné čítanie!

Juraj Janto

Vydanie tohto čísla časopisu bolo podporené projektom VEGA (1/0689/22) *Československá nákladná a osobná doprava na Dunaji v 70. a 80. rokoch 20. storočia.*

EDITORIAL

Water

The theme of the first issue of [Ethnological Debates](#) in 2024 is devoted to the phenomenon of water in various aspects that are part of human culture. Water is one of the basic prerequisites of life and its intake is essential for humans, animals, and plants. Apart from direct consumption, it has served and continues to serve for food preparation, animal watering, crop irrigation, purification, production, transport, recreation, as a source of energy, in rituals, etc. Watercourses and areas form part of the landscape and its perception; they are managed and used by man, but they also pose a danger (flooding). Thus, water is not only a phenomenon of the natural environment, but an important aspect of culture, which is the focus of the current issue of the journal.

Despite the fact that water permeates all areas of human life, it has not been a separate research topic in Slovak ethnology, and until recently this was also true for foreign socio-cultural anthropology. It is in the last two decades or so that water has begun to receive increased attention. This is undoubtedly due to the global public discourse that emphasises environmental problems, climate change, and the related scarcity or, on the contrary, surplus of water. It has been transformed from a position of socio-cultural "background and context" of other predominantly studied problems into a major researched phenomenon and is now a common topic in anthropological texts.

This issue of [Ethnological Debates](#) modestly wants to draw attention to the issue of research on water, which is a challenge for Slovak ethnology not only in new views and interpretations of traditional folk culture, but also in research related to current phenomena and processes. It was prepared as part of the VEGA project (1/0689/22) *Czechoslovak cargo and passenger transport on the river Danube in the 1970s and 1980s*.

The introductory study by Juraj Janto deals with water as a topic of research in Slovak ethnology and foreign socio-cultural anthropology. It notes the areas and problems that have been addressed in scientific research, as well as the concepts and contemporary issues that have been addressed. The following study by Ľuboš Kačírsek draws attention to some aspects of the work and life of Danube boatmen in the 1970s and 1980s. It

is thus the first probe that, on the basis of contemporary literature and the memories of the boatmen, approaches their work duties, company holidays, leisure time, etc. as a special professional group within the then socialist society.

In the section [Essays](#) we present three texts. In the first of them Helena Galková presents memories of the accident at the Banská Štiavnica reservoirs in February 1977, when the dam threatened to break and flood the town. In the next contribution, Adam Janto brings us closer, from the perspective of a natural scientist – ecologist, the importance of water in terms of the functioning of ecosystems. Finally, in the third essay, Daniela Hrončová draws our attention to climate change; she presents the opinions of experts, mitigation strategies using the example of Bratislava's city districts and education through ecological holidays. In the [Personalia](#) section, we present jubilarians, ethnologists Dušan Ratica and Juraj Zajonc. The author of both contributions is Katarína Popelková. In [Reviews](#), Vladimír Bahna presents a textbook by Tatiana Bužeková and Michal Uhrin devoted to the history of socio-cultural anthropology and Hedviga Kubišová presents a collection of tales from the region Turiec by Jozef Tatar. Our issue concludes with Martina Bocanova's report on the conference Ethnologist and Museum in Trnava and Štefan Ižák's report on the Student Scientific Conference in Ethnology.

We wish you a pleasant reading!

Juraj Janto

The publication of this issue of the journal was supported by the project VEGA 1/0689/22 *Czechoslovak cargo and passenger transport on the river Danube in the 1970s and 1980s*.

Voda ako téma etnológie a sociokultúrnej antropológie

Water as a topic of ethnology and socio-cultural anthropology

DOI: 10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.01

Juraj Janto

Abstract

Water, as an essential element for life and for production, permeates all areas of human existence. Yet (or perhaps precisely because of this) it has never been an independent and central topic of more extensive ethnological analysis, and the same was true until recently for research in socio-cultural anthropology. It was, however, always present in the background, implicitly, as a context for other dominantly studied practices and cultural phenomena. The study deals with the topic of water in the research of Slovak ethnology and foreign socio-cultural anthropology. It looks at the themes, problem areas as well as the concepts and contemporary issues addressed in scientific research in relation to water.

Keywords

water, ethnology, socio-cultural anthropology, research, water transport

Klíčové slová

voda, etnológia, sociokultúrna antropológia, výskum, vodná doprava

Acknowledgment

Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA (1/0689/22) *Československá nákladná a osobná doprava na Dunaji v 70. a 80. rokoch 20. storočia*.

Kontakt / Contact

Mgr. Juraj Janto, PhD., Katedra archeológie a kultúrnej antropológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Gondova ulica 2, 811 02 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: juraj.janto@uniba.sk

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5502-2723>

Ako citovať / How to cite

Janto, J. (2024). Voda ako téma etnológie a sociokultúrnej antropológie. *Etnologické rozpravy*, 31(1), 8-16. <https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.01>

Voda je dobrá nielen na pitie, ale aj na premýšľanie.¹

Voda je kľúčový a univerzálny faktor biologického života, ku ktorému sa ľudia vzťahujú – podobne i rozdielne, a to prostredníctvom osvojených sociokultúrnych skúseností. Jej prítomnosti (či absencii), úlohe, kvalite atď. pripisujú rôzne významy, ktorých odhaľovanie je predmetom skúmania sociálnych vied. V štúdiu sa zaoberám vodou ako témou v bádani slovenskej etnológie a zahraničnej sociokultúrnej antropológie (ďalej tiež antropológia). Všimam si okruhy a problémy, ktorým sa vedecký výskum venoval a tiež koncepty a súčasné otázky, ktorými sa zaoberá. Tvrdím, že hoci voda nebola ústrednou témou rozsiahlejšej etnologickej analýzy, objavovala sa vo viacerých textoch implicitne ako pozadie iných primárne sledovaných praktík a kultúrnych javov. Obdobne to platilo aj pre antropologické výskumy, v ktorých sa však voda v posledných decéniách dostala výraznejšie do pozornosti vedeckého bádania. Text má prehľadový charakter a opiera sa o etnologické práce zo slovenského prostredia a sumarizujúce zahraničné štúdie. V jeho úvode poukazujem na význam vody v rôznych oblastiach spôsobu života ľudí. Ďalej sa zaoberám skúmaním slovenskej etnológie, pričom sa venujem najprv niekoľkým textom, v ktorých je voda centrálnou témou, a potom prácam, ktoré si vodu všimajú popri iných fenoménoch, prípadne v ktorých vystupuje výraznejšie do popredia ako kontext sledovaných javov. Osobitne sa zaoberám problematikou vodnej dopravy a fenoménom pltníctva.² V nasledujúcej kapitole sa venujem vývoju bádania o vode v sociokultúrnej antropológii a napokon niektorým konceptom a témam v antropologických výskumoch.

V spôsobe života ľudí voda slúži na rôzne účely a využíva sa rozličnými spôsobmi – je základným nápojom, používa sa na prípravu väčšiny jedál, slúži na zavlažovanie rastlín a napájanie zvierat, využíva sa v hygiene a očiste, je zdrojom energie a slúži vo viacerých výrobných procesoch. Predstavuje aj prekážku, ktorú treba prekonať i prostriedok pre dopravu. V tradičnej kultúre na Slovensku (ako i v ostatných predmoderných kultúrach) význam vody vystupoval do popredia najmä ako nevyhnutného nápoja pre ľudí i zvieratá, pri zavlažovaní, rybolove, vodnej doprave a technických zariadeniach, ktoré využívali vodnú silu.

Nevyhnutnosť vody pre život vedie k tomu, že zaujíma ústredné miesto v mnohých náboženstvách. Je jedným zo zdrojov, z ktorého povstáva svet, sú za ňu zodpovedné božstvá (dažďa, riek, morí a pod.), je manifestáciou nadprirodzeného dobrodenia (hoj-

¹ Veta je parafrázou výroku C. Levi-Straussa o jedle a použili ho viacerí autori (napr. Orlove, Caton, 2010: 402).

² Z dôvodu riešenia grantovej úlohy, v rámci ktorej bola štúdia vypracovaná a vyšlo aj toto číslo Etnologických rozpráv.

nosť vlahy) alebo hnevu (záplavy, suchá). Voda je dôležitá v mnohých rituáloch, v ktorých sprostredkováva očistenie, liečbu, požehnanie. Je oživeným a oživujúcim prvkom, ktorý je stále v pohybe, tečie, objavuje sa a mizne, je „živou vodou“. Predstavy o vnútorných liečivých vlastnostiach vody našli svoje vyjadrenie po celom svete aj vo svätých prameňoch a studniach, ktoré uzdravujú. Vo „vedeckejšom“ ponímaní potom v liečivých vlastnostiach minerálnych vôd, čo viedlo v Európe k popularite kúpeľov (Strang, 2023: 3).

Aj v nehmotnej (symbolickej) rovine tradičnej kultúry na Slovensku bola voda výrazne prítomná. Spájala sa s ňou (v podobe prameňov, riek, jazier) kultová úcta, ktorej pozostatky sa zrejme dochovali v pravidelnom čistení studničiek, a tiež animistické predstavy o vodníkoch, vodných ženách a vílach (rusalkách). V rituáloch sprostredkovávala predovšetkým očistnú a ochrannú funkciu – najmä pri prvom kúpeli dieťaťa, pri rituálnej očiste šestonedielky, v priebehu svadby, pri pohrebe (umývanie mŕtveho a rúk pohrebných hostí). Ďalej sa používala v liečení a pri prosperitných praktikách, ktoré mali zabezpečiť zdravie, silu (umývanie a oblievanie najmä v období Vianoc a Veľkej noci). Tieto účinky boli prítomné alebo znásobené najmä v rýchlo tečúcej vode prameňov, bystrín (tzv. živej vode), dažďovej vode a svätenej vode. Do vody sa vkladali aj rôzne predmety, ktoré symbolizovali želané vlastnosti a voda pri nich fungovala ako médium, resp. umocňovali jej vlastnosti. Využitie mala aj v lúboštných čaroch a veštách (Horváthová, Stoličná, 1995: 310-311). Vo folklóre téma vody dominovala azda najviac v epických žánroch o vodníkoch, vílach, v spomienkovom rozprávaní o pltníctve a v pranostikách – v nich sa voda objavuje asi vo všetkých formách (rosa, dážď, hmla, sneh, ľad). S vodou sa spájal aj jej možný nedostatok. K častým rituálom na privolávanie dažďa patrilo rozkladanie ohňov, polievanie a ponáranie ľudí, zvierat, objektov do vody. Voda bola aj zdrojom nebezpečenstva v podobe utopenia, povodní, šírenia chorôb a ničenia úrody (dažďom, ľadovcom).

Voda vo výskumoch slovenskej etnológie

Voda ako nevyhnutný prvok pre život i pre produkciu prestupuje všetky oblasti ľudskej existencie. Napriek tomu (či práve preto) nikdy nebola samostatnou a ústrednou témou rozsiahlejšej etnologickej analýzy a rovnako to donedávna platilo aj pre výskumy v socio-kultúrnej antropológii. Bola však stále prítomná na pozadí, implicitne, ako kontext iných dominantne sledovaných praktík a kultúrnych javov.

V slovenskej etnológii predstavuje súhrnne odborné spracovanie problematiky heslo *voda* v *Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska* (Horváthová, Stoličná, 1995: 310-311). Usiluje sa, hoci v malom rozsahu, komplexne opísať úlohu tohto prírodného fenoménu v tradičnej kultúre. V encyklopédii sa nachádzajú aj ďalšie súvisiace termíny ako *dážď*, *studňa*, *umývanie*, *čistenie studničiek*, *liečivý prameň*, *verejné kúpele*, *živá voda* a pod. K starším textom, ktorý si všíma vodu v tradičných predstavách, patrí článok Jozefa Ľudovíta Holubyho (1883) *Voda a vosk v poverách a čaroch ľudu slovenského*. Pomerne obsiahlu a komplexnú materiállovú štúdiu o význame vody v živote ľudí v obciach na strednom Považí prináša česká etnologička a múzejníčka Alena Plessingerová (1963) vo svojom texte *Získavanie a užívanie vody ve slovenských obcích pod Javorníky*. Všíma si miestne potoky ako zdroje pre konzumáciu, napájanie, varenie, pranie, ale aj lov rýb (rakov). Ďalej sa venuje studniam, čisteniu studničiek, privádzaniu vody prostredníctvom drevených korýtok, kopaných jarkov a transportu vody pomocou nádob. Napokon sa zaoberá vodou v ľudovej

viere, mágií a rituáloch. Tému zachytávania vody sa venuje Ján Mjartan (1975) vo svojej štúdií *Slovenské ľudové cisterny*. Kategorizuje tu spôsoby získavania vody na (a) studne, (b) potrubia a kanály, (c) transport a dopravu a (d) zachytávanie a zhromažďovanie dažďovej vody. Ako Mjartan uvádza, dažďová voda sa zhromažďovala pomocou odkvapov zo striech do drevených, neskôr plechových sudov a používala sa na prípravu postrekov vo vinohradoch, napájanie zvierat, pranie, umývanie riadu a pod. Kratšiu materiálovú stať s názvom *Voda v živote Dekýšana* publikoval Pavol Kuka (1982), ktorý poukázal na niektoré roviny významu vody u obyvateľov konkrétnej lokality. Význam Dunaja pre život obyvateľov Bratislavy sledoval vo svojej práci Juraj Janto (2014). Etnológovia sa téme vody venovali aj v niekoľkých popularizačných textoch. Napríklad zvyky a úkony spojené s prameňom minerálnej vody v Starom Smokovci zmapoval v krátkom novinovom článku „Zázračný prameň“ kyslej vody Ján Olejník (1973). Olejník (1982) je autorom aj ďalšieho novinového textu *Voda v hmotnej a duchovnej kultúre ľudu pod Vysokými Tatrami*. Napokon ľudovou vierou a obyčajmi obcí severovýchodného Slovenska sa v článku *Voda v narodnom povirji* zaoberal Josyf Varchol (1980).

Okrem uvedených štúdií, odborných esejí a článkov, v ktorých je voda ústrednou témou, vyšli texty, ktoré si ju všímajú ako dôležitý prvok spolu s ostatnými javmi. Patrí sem prehľadová štúdia Emílie Horváthovej *Príroda v svetonázorových predstavách slovenského ľudu*, v ktorej jeden odsek venuje osobitne magickým predstavám a obyčajom spojených s vodným živlom (1977: 170-171). Poverové rozprávania o bytostiach spojených s vodou prináša napríklad starší článok *Ako si rozpráva náš ľud vo Veľkej Bytči o vodných chlapoch a babách* (Sakálová, 1931). Osobitné miesto je venované vode ako nápoju na konzumáciu aj v textoch, ktoré sa zaoberajú tradičnou stravou (napr. Stoličná, 1991: 106). V ďalších prácach voda figuruje ako pozadie sledovaných praktík a vo väčšej či menšej miere v nich vystupuje do popredia. Téma vody výraznejšie rezonuje napríklad v rybárstve, ktorému sa venuje viacero štúdií a komplexne je táto téma spracovaná v samostatnej monografii *Ľudové rybárstvo na Slovensku* od Jána Mjartana (1984). Pri výrobe a spracovaní produktov boli kľúčovými zariadenia na vodný pohon ako stupy, mangle, valchy, píly, hámre, banské čerpadlá, mlyny v papierňach. Najrozšírenejšími boli vodné mlyny na mletie obilnín. Podľa spôsobu umiestnenia ich môžeme rozdeliť na potočné, lodné mlyny (umiestnené na člnoch v prúde rieky) a pobrežné kolové mlyny (na brehoch riek). Najpočetnejšia skupina mlynov využívala prúd potoka väčšinou regulovaný pomocou rôznych náhonov, hatí, stavidiel a žlabov. Na akumuláciu vody pre potreby pohonu slúžili aj umelo vybudované vodné nádrže (tajchy). Tému vodných mlynov sa etnológia venovala vo viacerých odborných textoch. Z najnovších takto zameraných diel môžeme spomenúť zborník *Mlyny a mlynárske remeslo* (Dantnerová, 2006). Voda (a jej formy) boli aj predmetom folklóru. K prácam, ktoré predstavujú a analyzujú malé folklórne žánre patrí kniha *Dúha vodu pije. Slovenské ľudové pranostiky* (Profantová, 1986).³ V novších výskumoch sa objavuje aj téma záplav ako živelné pohromy, napríklad v študentských záverečných prácach o povodniach na Dunaji v Bratislave-Devíne (Rusňáková, 2011) a na potoku Gidra v roku 2011 v obci Píla (Lettrich, 2015).

³ Okrem iného, autorské spracovanie námetov z povestí o riekach, prameňoch, jazerách atď. prinášajú knihy Igora Válka (napr. 2020).

Vodná doprava v tradičnej kultúre

Téma vody významnejšie vystupuje do popredia tiež v prácach, ktoré sa venujú vodnej doprave. Na prechod cez nie príliš hlbokú vodu alebo močaristý terén sa používali chodúle; pohyb po zamrzutej vode – snehu, uľahčovali zase snežnice (*krne*) a dopravu po ňom sane. Prechod cez potok, rieku a pod. umožňovali lávky – jednoduché drevené mostíky z okresaných brvien a dosák a väčšie mosty z drevených trámov, priečne pokrytých doskovými mostinami so zábradlím; zložitejšie boli kamenné klenbové mosty. Prepravu z jedného brehu rieky na druhý zabezpečovali aj kompy. Tvorili ich najčastejšie dva člny, na ktorých boli ako podlaha položené hrubé dosky so zábradlím. Doprava po vode sa realizovala jednoduchými člmi vydlabanými z jedného kmeňa (monoxyl). Začiatkom 20. storočia prenikli na slovenský vidiek aj doskové člny. Veľmi dôležitým a významným javom slovenských riek bola doprava prostredníctvom plŕí. Plŕníctvo predstavovalo na Slovensku viac ako osemstoročný fenomén (od minimálne 11. stor. do prvej tretiny 20. stor.) osobitej kultúry – práce a s ňou spojených ďalších prejavov (zvykov, folklóru, sociálnych vzťahov). Hoci sa ako spôsob dopravy osôb a tovarov vyskytovalo aj v iných krajinách⁴ a plŕ⁵ patrí medzi jednoduché celosvetovo rozšírené univerzálne plavidlá, konkrétne geografické a dejinné faktory vytvorili špecifickú podobu slovenského plŕníctva. Plte sa bežne plavili po Váhu, Hrone, Orave Kysuci, Poprade a Dunajci (ojedinele sa objavili i na ďalších riekach); na Váhu takmer po celý rok, od jari do jesene. Z Váhu a Hrona viaceré plte pokračovali ďalej v plavbe po Dunaji. Rozvoj plŕníctva súvisel s priaznivými hydrologickými podmienkami splavných riek, dopytom po drevnej surovine a (až do rozvoja železničnej dopravy v poslednej tretine 19. stor.) s rýchlosťou i relatívnou pohodlnosťou a bezpečnosťou vodného transportu tovarov i osôb po riekach (Huska, 1972). Tému plŕníctva komplexne spracoval vo svojej monografii *Slovenskí plŕníci. Život, práca a kultúra slovenských plŕníkov* Miroslav A. Huska (1972).

Sociokultúrna antropológia a vývoj bádania o vode

Obdobne ako v slovenskej etnológii aj v zahraničnej sociokultúrnej antropológii figurovala voda dlho skôr len implicitne, na pozadí sledovaných javov. Na rozdiel od pôdy, rastlín, zvierat a iných prírodných prvkov, ktoré boli predmetom antropologických štúdií od počiatkov disciplíny, voda nikdy nebola ústrednou témou, hoci (morská) voda bola významná v uvažovaní už B. Malinowského a zavlažovaním či manažmentom vody sa zaoberali niekoľkí vplyvní vedci vrátane C. Geertza (Paerregaard, Uimonen, 2021:10).

V súčasnosti (cca posledné dve decénia) sa z nej stala samostatná téma, objekt bádania antropológie a sociálnych vied. Z pozície sociokultúrneho „pozadia a kontextu“ sa transformovala na hlavný skúmaný jav. Voda je v súčasnosti bežnou témou antropologických textov. Jednou z hlavných príčin je globálny diskurz, v ktorom rezonujú klimatické zmeny a stav životného prostredia. Na ten reaguje aj sociokultúrna antropológia. Uvedený

⁴ 1. decembra 2022 na Zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva UNESCO pribudlo plŕníctvo ako spoločná nominácia Českej republiky, Lotyšska, Nemecka, Poľska, Rakúska a Španielska (UNESCO, b. d.).

⁵ Plŕ je vo všeobecnosti plavidlo z guľatiny, trámov alebo dosiek (Prandová, 1995).

posun dobre ilustruje prehľadová štúdia Rasmussena a Orlova (2015). Autori sa v nej zaoberajú analýzou textov z časopisu *American Anthropologist* od r. 1893 (keď bol prvýkrát uverejnený text týkajúci sa vody) do roku 2013, ktoré sa venujú problematike vody. Konštatujú niekoľko základných posunov v antropologickom prístupe k téme.

Po prvé, voda figurovala v minulosti predovšetkým len ako kontext, pozadie sledovaných kultúrnych praktík, kým neskôr sa z nej stal samotný objekt poznania. Napokon najnovšie práce sa venujú prípadom, v ktorých voda presahuje („objektívnu“) poznateľnosť, napríklad preto, že „sama produkuje a je produkovaná“ sociálnymi svetmi.

Po druhé, nastal posun v konceptualizácii moci. Kým rané štúdie nahliadali na vodu ako na voľne sa pohybujúcu krajinou a otázkou moci sa takmer nezaoberali, neskoršie texty sa čoraz viac zameriavajú na vodu ako predmet spoločenských sporov a bojov, v ktorých voda nie je len predmetom moci, ale ju aj generuje.

No a napokon po tretie, vedci nazerali spočiatku na vodu s akademickou (hodnotovou) nezaujatosťou, neskôr prešli k väčšej reflexivite a v najnovších prácach sa objavuje postoj angažovanosti (advokácie) spojený so sociálnou spravodlivosťou, právami pôvodných obyvateľov, klimatickou zmenou atď. (Rasmussen, Orlove, 2015)

Uvedené posuny v prístupoch sa vlastne netýkajú len vody, ale dajú sa aplikovať všeobecne na antropológiu a ňou skúmané fenomény. Problematika vody ale – vďaka svojej univerzálnosti, jednoduchosti a fundamentálnosti pre život – tieto zmeny dobre ilustruje.

Rasmussenova a Orlovova štúdia je úvodom k prehľadovému výberu textov, ktoré rozdelili do piatich sekcií a ktoré čiastočne zodpovedá aj časovým periódam antropologického uvažovania o vode. V prvej sekcii (*Ľudia, voda a miesto*) sú vybrané texty najmä z prostredia severoamerických Indiánov a venujú sa názvom miest a riek, dažďovým rituálom, mytológii a vodným nadprirodzeným bytostiam. Voda je tu chápaná ako kontext, prvok vonkajšieho sveta, na pozadí ktorého sa realizuje miestna kultúra. V nasledujúcej časti (*Produkcia a domestikácia vody*) rezonuje problematika interakcie medzi človekom a životným prostredím v lokalitách, ktoré sú špecifické absenciou alebo naopak prítomnosťou vody. Zameriavajú sa často na vplyv konkrétnych kultúrnych foriem na formovanie krajiny a narúšanie životného prostredia. Štúdie sa zaoberajú technológiami výroby a mobility v dažďových pralesoch, stepiach a vo vysokohorskom prostredí, najmä v poľnohospodárstve, rybolove a pri výstavbe hydroenergetických zariadení. Venujú sa obžive ľudí prostredníctvom spôsobov využívania úprav vody. V tejto časti výberu uvádzajú zostavovatelia aj štúdiu od Harpera (2005), ktorá sa zaoberá environmentálnym hnutím a politickou kritikou v súvislosti so znečistením Dunaja a Tisy v postsocialistickom Maďarsku. V ďalšej sekcii (*Zavlažovanie a koncentrácia moci*) sa texty zaoberajú rôznymi aspektmi vzťahu medzi zavlažovaním, resp. využívaním vody a spoločenskou organizáciou. Témy siahajú od mikroúrovne štruktúry rodiny, rodovej delby práce až po stabilné inštitucionálne systémy a formovanie štátov. Tie, ktoré si všímajú makroúroveň implicitne či explicitne diskutujú s argumentom Karla Wittfogela (1957), ktorý zavlažovania spája s vládnucimi elitami a vznikom centralizovaného štátu. Ďalšia časť (*Znalosti o životnom prostredí*) sa zameriava na ľudí a ich konceptualizácie vody, resp. širšie na životné prostredie. Texty rozoberajú problematiku vedomostí, zručností a expertízy, ktoré súvisia, napríklad, s úspešnosťou rybolovu, ale venujú sa tiež významu vody pri formovaní identity. Voda je chápaná ako konštitutívna súčasť ľudských kultúr (nielen ako ich

kontext). V centre pozornosti je poznanie vody ako každodennej praxe a diskurzu (jej hľadania, premiestňovania, využívania jej nadbytku a riešenia jej nedostatku) a jej významu v miestnych svetoch. Kým predošlé časti sa zaoberali rôznymi formami kontroly vody (vo vzťahu k ľudským spoločnostiam), v poslednej sekcii (*Katastrofy a klíma*) sa nachádzajú štúdie, ktoré sa zaoberajú vodou „mimo kontroly“. Všímajú si aspekt nestability a nepredvídateľnosti vody, jej schopnosť prekvapovať, narúšať formy poznania a podnecovať rozmanité naratívy a spôsoby konania. Voda v nich vystupuje ako samostatný činiteľ (z angl. *agent*). V závere Rasmussen a Orlove konštatujú, že voda ako predmet antropologického záujmu v textoch *American Anthropologist* sa počas dlhej histórie časopisu menila a odrážala všeobecné trendy v tejto disciplíne (Rasmussen, Orlove, 2015).

Voda v niektorých konceptoch a témach sociokultúrnej antropológie

Voda ako jedinečný prvok prekonáva dichotómiu príroda/kultúra. Orlove a Caton (inšpirovaní M. Maussom) zdôrazňujú sociálnu konotáciu vody a argumentujú v prospech chápania vody ako „totálneho sociálneho faktu“. Tento pojem vysvetľujú ako sociálny jav, ktorý zasahuje do všetkých (ekonomických, politických, morálnych, náboženských...) oblastí spoločnosti (2010: 402). Wagner (2013) v knihe *The Social Life of Water* tvrdí (ovplyvnený A. Appaduraiom), že voda má sociálny život. V tomto zmysle aj neživé objekty môžu byť samostatnými aktérmi (v komplexnej sieti aktérov). Vode môžeme priradiť rovnaké pôsobenie v sociálnom systéme, aké majú ľudia, hoci nie v zmysle intencionality, ale vo význame vplyvov daného aktéra a jeho schopnosti „konať“ (z angl. *agency*). Napríklad v období nedostatku zrážok sa stráca zdroj nerovnosti medzi chudobnými a bohatými, pretože všetci sú odkázaní na rovnaké alternatívne zdroje vody. Voda – jej nedostatok, tak mení sociálnu situáciu. Ako Orlove a Caton (2010: 404-406) ďalej navrhujú, antropologické bádanie týkajúce sa vody by sa malo zamerať na nasledujúcich päť okruhov:

1. Hodnotu vody. Tento okruh upriamuje pozornosť na význam vody ako zdroja pre ľudské prežitie, hygienu, výrobu i potešenie. Voda môže mať ale aj negatívnu hodnotu pri záplavách, erózii, prenose chorôb. Vnímanie vody tiež bohato zapája ľudské zmysly.
2. Spravodlivosť v prístupe a distribúcii. Spoločné užívanie (najmä pitnej) vody v spoločnosti je témou ďalšieho okruhu, ktorý zameriava výskum na prístup rôznych sociálnych skupín, nerovnosť v distribúcii vody a jej komodifikáciu. Napríklad, ako uvádza Strang (2023: 3), vzťah medzi mocou a bohatstvom sa často manifestuje vlastníctvom vody, parkami, fontánami, bazénmi.
3. Spravovanie – organizáciu a pravidlá. Tu ide o porozumenie foriem inštitúcií, ktoré riadia a distribuujú využívanie vody. Veľké zavlažovacie systémy vyžadujú centralizáciu a organizáciu moci a vedú k vzniku štátov. Klasické tvrdenie Karla Wittfogela (1957)⁶ sa zakladá na jeho historickej analýze rozsiahlej siete kanálov v Číne, ktorých potreba správy viedla k vzniku dynastií. Ďalší autori neskôr polemizovali s jeho tvrdením a ukazovali, že správa vody môže mať rôzne iné podoby ako despotické režimy. Napriek tomu sa Wittfo-

⁶ Ešte skôr upozornil na význam zavlažovania pre vznik starovekých štátov Julian Steward (1949).

gelov poukaz na vzájomnú súvislosť medzi mocou a kontrolou vody stal inšpiratívnym pre ďalšie bádanie (Strang, 2023: 3).

4. Politiku (diskurz a konflikt). Pozornosť sa venuje spoločenským zápasom o kontrolu vody. Kontrola vody je spojená s ekonomickou a politickou mocou a spôsob kontroly a distribúcie vody odráža sociálne, politické a environmentálne vzťahy.

5. Znalosti – tradičné poznatky a vedecké poznanie. Antropológia sa dlho venovala miestnym (domorodým) poznatkom, napríklad pri zavlažovaní. Oveľa menej je výskumov o vedcoch a ich znalostiach, hoci i tieto existujú a môžeme ich zaradiť aj do histórie vedy (Orlove, Caton, 2010: 404-406).

Ako tvrdia autori, zmysluplná antropológická analýza by sa mala (naďalej) venovať uvedeným okruhom. Z dôvodu globálneho narúšania ekosystémov mnohí antropológovia vidia v súčasnosti ako nevyhnutné objasňovať vzťahy medzi ľudskými spoločnosťami, faunou, flórou a materiálnym svetom, ako aj v úsilí prispievať k ich zlepšeniu v záujme odvrátenia ekologického kolapsu (Strang, 2023: 11).

Záver

Voda je jedným zo základných predpokladov biologického života a jej príjem je nevyhnutný pre človeka, živočíchov i rastliny. Nie je však len univerzálnym fenoménom prírodného prostredia, ale je tiež významným aspektom kultúry, a preto predstavy ľudí o nej a interakcia s ňou môžu byť rozdielne. Práve táto sociokultúrna podmienenosť je predmetom bádania sociokultúrnej antropológie i etnológie. V tradičných (predindustriálnych) spoločnostiach bola a je väčšina ľudí bytostne závislá a spätá s prírodnými fenoménmi. Platí to aj pre vodu. Napriek tomu si ju etnologické bádanie všímalo len okrajovo, skôr len na pozadí sledovaných javov. V niektorých sledovaných témach – napríklad strava a nápoje, rybolov, zavlažovanie, vodné zariadenia, vodná doprava, pranostiky a pod. – vystupovalo do popredia viac, v iných menej. Nie inak tomu bolo i v zahraničnej sociokultúrnej antropológii. Tu sa však situácia zmenila v poslednom jednom-dvoch decéniách, keď sa voda dostala do popredia bádania ako samostatný problém. Z pozície „pozadia a kontextu“ sa transformovala na hlavný skúmaný jav a v súčasnosti je bežnou témou antropológických textov. Príčinou je (aj) verejný diskurz, ktorý upozorňuje na ohrozenia v súvislosti s klimatickými zmenami a rastúcim nedostatkom alebo, naopak, ohrozujúcim nadbytkom (záplavy) vody v mnohých lokalitách sveta. Problematika bádania o vode je tak výzvou aj pre slovenskú etnológiu nielen v nových pohľadoch a interpretáciách tradičnej ľudovej kultúry, ale aj v bádanií spojenom s aktuálnymi javmi a procesmi.

Referencie

- Danterová, I. (2006). (Ed.). *Mlyny a mlynárske remeslo. Etnograf a múzeum X*. Galanta: Vlastivedné múzeum v Galante.
- Harper, K. (2005). «Wild Capitalism» and «Ecocolonialism»: A Tale of Two Rivers. *American Anthropologist*, 107(2), 221-233. <https://www.jstor.org/stable/3567740>
- Holuby, J. Ľ. (1883). Voda a vosk v poverách a čaroch ľudu slovenského. *Slovenské pohľady*, 3, 283-299.
- Horváthová, E. (1977). Príroda v svetonázorových predstavách slovenského ľudu. In J. Mistrík (Ed.), *Studia Academica Slovaca 6* (s. 161-176). Bratislava: Alfa.

- Horváthová, E., Stoličná, R. (1995). Voda. In J. Botík, P. Slavkovský (Eds.), *Encyklopédia ľudovej kultúry 2.* (s. 310-311). Bratislava: Veda.
- Huska, M. A. (1972). *Slovenskí pltníci*. Martin: Osveta.
- Janto, J. (2014). The importance of the river in the city life (on the example of the Danube and Bratislava). In I. J. Trušková (Ed.), *Aktualityje problémy etnoekologiji na zapade i vostoce slavianskogo mira.* (s. 91-97). Kirov: Avers.
- Kuka, P. (1982). Voda v živote Dekýšana. *Balneologický spravodaj*, 19, 166-170.
- Lettrich, R. (2015). *Pohroma ako multidimenzionálny jav* [Bakalárska práca, Univerzita Komenského v Bratislave]. Súborný online katalóg UK.
- Mjartan, J. (1975). Slovenské ľudové cisterny. *Vlastivedný časopis*, 24(1), 26-30.
- Mjartan, J. (1984). *Ľudové rybárstvo na Slovensku*. Bratislava: Veda.
- Olejník, J. (1973). „Zázračný“ prameň kyslej vody. (Zvyky na deň otvorenia letnej prevádzka v Starom Smokovci v minulosti). *Matičné čítanie*, 6(13), 8.
- Olejník, J. (1982). Voda v hmotnej a duchovnej kultúre ľudu pod Vysokými Tatrami. *Podtatranské noviny*, (54), 4.
- Orlove, B., Caton, S. C. (2010). Water Sustainability: Anthropological Approaches and Prospects. *Annual Review of Anthropology*, 39, 401-415. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.012809.105045>
- Paerregaard, K., Uimonen, P. (2021). Water: An Anthropological Contribution. *Kritisk etnografi: Swedish Journal of Anthropology*, 4(2), 9-13. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-463870>
- Plessingerová, A. (1963). Získávaní a užívaní vody ve slovenských obcích pod Javorníky. *Český lid*, 50(4), 193-206.
- Prandová, E. (1995). Plť. In J. Botík, P. Slavkovský (Eds.), *Encyklopédia ľudovej kultúry 2.* (s. 46). Bratislava: Veda.
- Profantová, Z. (1986). *Dúha vodu pije. Slovenské ľudové pranostiky*. Bratislava: Tatran.
- Rasmussen, M., Orlove, B. (2015). Anthropologists Exploring Water in Social and Cultural Life: Introduction. *American Anthropologist. Virtual Issue* (online vydanie). <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/hub/journal/15481433/exploring-water>
- Rusňáková, L. (2011). *Živelná pohroma v reflexii spoločnosti obce* [Bakalárska práca, Univerzita Komenského v Bratislave]. Súborný online katalóg UK.
- Sakálová, S. (1931). Ako si rozpráva náš ľud vo Veľkej Bytči o vodných chlapoch a babách. *Časopis muzeálnej slovenskej spoločnosti*, 23(3-4), 92-96.
- Steward, J. H. (1949). Cultural Causality and Law: A Trial Formulation of the Development of Early Civilizations. *American Anthropologist*, 51, 1-27. <https://doi.org/10.1525/aa.1949.51.1.02a00020>
- Stoličná, R. (1991). *Jedlá a nápoje našich predkov*. Bratislava: Veda.
- Strang, V. (2023). Water In F. Stein (Ed.), *The Open Encyclopedia of Anthropology*. Open Knowledge Press. <http://doi.org/10.29164/19water>
- UNESCO. (b. d.). *Timber rafting*. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/RL/timber-rafting-01866>
- Varchol, J. (1980). Voda v narodnom povirji [Voda v ľudových poverách]. *Nove Žytta*, 30(12), 7.
- Válek, I. (2020). *Povesti o slovenskej vode*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej.
- Wagner, J. R. (Ed). (2013). *The social life of water*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Wittfogel, K. (1957). *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven: Yale University Press.

Práca a život lodníkov v 70. a 80. rokoch 20. storočia

Work and life of boatmen in the 1970s and 1980s

DOI: 10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.02

Ľuboš Kačírek

Abstract

During the socialist period, the Czechoslovak Danube Shipping Company, based in Bratislava, was one of the major employers. It employed approximately 3500 people. The company was founded in 1922 and has changed its name several times during its more than 100-year history (today it is called Slovenská plavba a prístavy, a. s.). The Danube Shipping Company transported goods along the Danube from Regensburg in Germany to the Black Sea, with an emphasis on the socialistic countries of Comecon. Boatmen belonged to professions that used special clothing – a uniform, on the basis of which they could be identified, thus distinguishing them from other civilian professions. The paper focuses on the working activities of the shipwright in the 1970s and 1980s, work duties, the way of spending leisure time during the voyage and personal leisure. It presents the social programme of the organisation Czechoslovak Danube Shipping, based in Bratislava, for boatmen and their families. Discusses the institutions that were financially supported by the company, such as the Boatmen's House, the Anchor Recreational Facility, and the Danube Lighthouse.

Keywords

boatmen, work, holidays, leisure, memories

Kľúčové slová

lodníci, práca, sviatky, voľný čas, spomienky

Acknowledgment

Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA (1/0689/22) *Československá nákladná a osobná doprava na Dunaji v 70. a 80. rokoch 20. storočia.*

Kontakt / Contact

doc. Mgr. Ľuboš Kačírek, PhD., Katedra archívnictva a muzeológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Gondova ulica 2, 811 02 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: lubos.kacirek@uniba.sk

ORCID <https://orcid.org/0009-0002-7983-7294>

Ako citovať / How to cite

Kačírek, Ľ. (2024). Práca a život lodníkov v 70. a 80. rokoch 20. storočia. *Etnologické rozpravy*, 31(1), 17-28. <https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.02>

Úvod

Problematika života slovenských lodníkov a ich rodín na rozdiel od zahraničia nebola doteraz dostatočne spracovaná. Iné profesie, ako napríklad železničiar (napríklad staršia práca *Modrá armáda v boji a v práci* (1969); práca J. Švarca (2004) *Čo robia železničiar*; M. Slávika (2012) *Moje železničné príbehy*) či baníci (napríklad publikácia *Vivat Akadémia Banská Štiavnica. Banícke symboly – história a ikonografia* (2013) alebo monografia Z. Denkovej (2020) *Banícke uniformy*) sú spracované prostredníctvom viacerých odborných publikácií. Lodníci podobne ako železničiar, baníci, vojaci či policajti patrili k povolaniam, ktoré používali osobitný odev – uniformu, na základe ktorej ich bolo možné identifikovať. A to nielen v rámci profesie, ale aj cez ich hodnotu, postavenie v rámci štruktúry inštitúcie. Bol to teda honor, ale aj záväzok, ktorý ich vyčleňoval od iných, civilných povolání.

Predložený príspevok je tak prvou sondou, ktorá na základe dobovej literatúry, predovšetkým prostredníctvom podnikového časopisu *Náš Dunaj*, a spomienok lodníkov približuje ich pracovné povinnosti, tradície, účasť na politických a profesijných podujatiach, ktorá ich a ich rodiny formovala ako samostatnú profesijnú skupinu v rámci sociálneho statusu vtedajšej socialistickej spoločnosti. Uvádame výpovede dvoch lodníkov, ktorí súhlasili s rozhovorom a zverejnením svojich výpovedí.

V zahraničí sa priblíženiu života lodníka, resp. námorníka venovala výraznejšia pozornosť. Spomeňme napríklad publikáciu R. Garrityho (1984) *Canal Boatman: My Life on Upstate Waterways* alebo novšiu memoárovú publikáciu R. M. Thorsona (2017) *The Boatman: Henry David Thoreau's River Years*. V ostatných rokoch sa lodnej problematike v Českej republike venuje *Česká lodní společnost z. s. (b. d.)*, ktorá v roku 2023 sprístupnila Národné múzeum vo Veletove pri Kolíne a vydáva publikácie zamerané na túto oblasť. Z iných vydaných publikácií spomeňme aspoň memoáre slovenského lodníka a námorníka M. Svoreňa *Slaný chléb* s podnadpisom *Odysea socialistického námorníka* (2013), ktorý bol zamestnaný v Československej plavbe labsko-oderskej. Zároveň vychádzame z publikácií, ktoré sa venovali životu v období socializmu, ako napríklad zborník *Žili sme v socializme* od Z. Profantovej (2012) či *Každodenní život v Československu 1945/48 – 1989* od J. Pažouta (2015). Čitateľ sa tak môže oboznámiť v podobnosťami a odlišnosťami oproti iným povolaniam vo vtedajšom socialistickom Československu.

Rozvoj lodnej dopravy

Pri vzniku Československa a utváraní hraníc Slovenska¹ (zohrávalo dôležitú úlohu pre vtedajšiu československú reprezentáciu spojenie vnútrozemského štátu s morom, a to prostredníctvom európskeho veľtoku Dunaja. Moderná plavba po Dunaji sa rozvíjala od 30. rokov 19. storočia vďaka paroplavbe. Dopravu po Dunaji zabezpečovala od roku 1919 lodná spoločnosť, ktorá počas vyše 100-ročnej histórie viackrát menila názov. Zákonom č. 188 Zb. zo dňa 13. júna 1922 bola zriadená Československá akciová plavebná spoločnosť dunajská, ktorá však reálne vznikla až 17. mája 1924. Počas prvej Slovenskej republiky sa volala Slovenská Dunajplavba, od roku 1949 Československá plavba dunajská (ČSPD), v súčasnosti Slovenská plavba a prístavy (SPaP, a. s.) (Bohunský, Puha, 2012: 10-19) so sídlom v Bratislave. Jej sesterskou organizáciou v českej časti spoločného štátu bola Československá plavba labsko-oderská (ČSPLO) so sídlom v Děčine.

V období socializmu patrila ČSPD k významným podnikom, ktorý zabezpečoval prepravu tovaru s dôrazom na krajiny RVHP a zamestnával približne 3500 osôb. ČSPD sa členila na tri oddelenia: Riečnu a námornú dopravu, Prekladisko a Lodenicu a strediská v Bratislave a Komárne, s menším prístavom v Štúrove.

Obdobie 70. a 80. rokov

Obdobie 70. a 80. rokov 20. storočia, označované ako „obdobie normalizácie“, je spojené s udalosťami po okupácii Československa v auguste 1968, zmene politického vedenia v roku 1969 a dokumentom *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ* a následnými politickými čistkami (Mannová, 2003: 314-316). Tieto zmeny primárne zasiahli inteligenciu a umeleckú sféru, robotnícke povolania skôr okrajovo. Museli sa zúčastňovať na vyhlasovaných súťažiach a organizovaných podujatiach, čím, formálne, manifestovali podporu vtedajšiemu politickému vedeniu. Ako však upozorňuje J. Rychlík (2015), nižšie a stredné vrstvy tieto zmeny výraznejšie nepocítili, keďže k vedeniu štátu boli prevažne ľahostajné, pokiaľ mali zabezpečené zvyšovanie sociálneho štandardu. Štát dokázal zabezpečiť pre obyvateľstvo tovar dennej spotreby, problém bol s tzv. nedostatkovým či „podpultovým“ tovarom. Obyvateľstvo veľakrát aj malo finančné zdroje, ale chýbal tovar, za ktorý by ich mohlo minúť. Aj keď režim hovoril o „širokej aktivite pracujúcich“, vedenie štátu v podstate nemalo záujem na politickej angažovanosti sa obyvateľstva (Rychlík, 2015: 34-47).

Lukrativnosť lodníckeho povolania vyplývala aj z možnosti zabezpečiť dovoz žiadaného a u nás nedostatkového tovaru či vycestovania do zahraničia. Rodiny lodníkov mali napríklad zjednodušenú možnosť vycestovať do zahraničia. Za lodníkov, ktorí si počas letných prázdnin brali so sebou na plavbu rodinných príslušníkov, vybavovalo na základe ich žiadosti potrebné cestovné doklady na pasovom oddelení ČSPD (Upozorňujeme, 1982: 3), nemuseli tak o vydanie dokladov žiadať oficiálnou cestou.

V 70. a 80. rokoch Dunaj pretekal ôsmimi vtedajšími štátmi: Spolková republika Nemecko, Rakúsko, Československo, Maďarsko, Juhoslávia, Bulharsko, Rumunsko a Sovietsky

¹ Bližšie napríklad Hronský (1998) alebo Holec (2020).

zváz. Pred vybudovaním kanála Rýn – Mohan – Dunaj, otvoreným v roku 1992, bol Dunaj splavný od bavorského mesta Regensburg (poloha Kamenný most), riečneho kilometra (ďalej rkm) 2379 (v súčasnosti sa dá plaviť po mesto Kelheim, rkm 2414, kde je vstup do kanála Rýn – Mohan – Dunaj, ktorý budovali v rokoch 1982 – 1992). „Západné“ Nemecko a Rakúsko patrili ku krajinám západného bloku, kam bolo náročnejšie získať povolenie oproti krajinám východného bloku. Juhoslávia, hoci formálne súčasť krajín východného bloku, mala osobitný štatút so špeciálnymi povoleniami.

Ako vyplýva aj z názvu jedného z oddelení, ČSPD vlastnil aj sedem námorných lodí, resp. riečno-morských lodí, ktoré sa podľa pôvodných predstáv mali plaviť z Bratislavy do cieľovej stanice v príslušnom morskom prístave. Postupne sa ukázala ich nepraktickosť: pri nízkom stave nebolo možné naplno využiť kapacitu lode, pri vysokom zasa plavidlo nevedelo prejsť popod mosty. Preto sa napokon využívali v námornej plavbe, s domovským prístavom v dnešnom chorvátskom meste Rijeka.

Táto atraktivnosť však mala svoje limity a obmedzenia, vyplývajúce hlavne z dĺžky odlúčenia od rodiny. Cestovalo sa na tzv. turnus, ktorý trval približne štvrt' roka. Pri námornej plavbe trval turnus šesť mesiacov, výnimočne aj osem.

To znamenalo, že dve cesty sa spravili a jedna cesta alebo človek bol doma. Len tá cesta mohla trvať niekedy mesiac, mohla niekedy trvať dva mesiace, niekedy tri. Podľa toho, kam ste išli, kde sa čo sa udialo, hej. Keď vás chytila zimovačka, tak to bolo dlhšie. (F. Mock, 2 osobná komunikácia, 11. decembra 2023)

Plavba – k moru a späť – trvala 4 až 6 týždňov, potom bola týždeň prestávka, ktorá slúžila aj na údržbu plavidla. Jeden turnus bol dve cesty na lodi a jedna cesta doma, spolu to bolo aj štvrt' roka. (S. Drdoš, 3 osobná komunikácia, 11. decembra 2023)

Toto odlúčenie bolo pomerne náročné, pochopiteľne že viac pre otcov rodín, ale aj pre ešte slobodných. Z dlhodobého hľadiska si vyžadovalo aj toleranciu od manželiek. Hoci primárne sa toto povolanie spája s mužmi, na plavbách nechýbali ani ženy, hlavne na pracovnej pozícii kuchárky.

Spomienky sa týkajú obdobia pred používaním mobilov, v časoch, keď ani pevná linka v každom byte nebola samozrejmosťou a na zavedenie domáceho telefónu sa čakalo aj niekoľko rokov po nasťahovaní sa do nového bytu. Ako spomína S. Drdoš, s manželkou mal dohodnuté termíny, kedy volal z pošty k susedke, keďže ešte nemali vlastnú linku, a to na účet volaného, alebo platil zo zarobených diét. Telefonát do zahraničia bol výrazne finančne náročnejší ako v súčasnosti. Manželka sa starala o ich malé deti a oni mali priestor aj na hlbšiu a osobnejšiu komunikáciu. Základom vzájomnej komunikácie boli listy. Lodníci mohli okrem štandardnej pošty využívať tzv. služobne – kancelárie ČSPD v zahraničí v jednotlivých krajinách. Pracovníci služobne zabezpečovali servis medzi lodnou posádkou a domácimi úradmi – kontrolu dokladov, prevážaného tovaru, vyplácali lodníkom miestnu menu, mohli využívať knižnicu s čs. tlačou, ale aj posilať listy. Tie pracovníci služobne odovzdali posádke, ktorá smerovala do domovského prístavu.

² František Mock bol lodný kapitán.

³ Stanislav Drdoš bol bývalý strojník a zamestnanec ČSPD.

Z pohľadu obyvateľa vtedajšieho Československa, túžiaceho po nedostatkovom a zahraničnom tovare, bola lodnícka profesia lukratívna. Lodník mal počas plavby možnosť legálne nakúpiť a doviesť si zahraničný tovar a to do výšky až 50 % zo získaných zahraničných diét. Tie boli, podobne ako aj dnes, rozdielne, vychádzajúce zo životných nákladov v danej krajine. Lodník tak mal jednak možnosť si legálne privyrobiť, ale aj svoj dovezený tovar neoficiálne vymeniť za inú protihodnotu (S. Drdoš, osobná komunikácia, 18. septembra 2023).

Sviatky a podujatia

V období socializmu boli svetské i občianske hodnoty poprepájané na socialistický štát a komunistickú ideológiu. V priebehu 50. rokov sa sformovali štátne sviatky, ktoré mali podporovať historické medzníky späté s vtedajším režimom. Slúžili o. i. ako nástroje na internacionalizovanie socialistických hodnôt a noriem (Beňušková, 2015: 101-102).

Nosnými sviatkami spätými s režimom patrili 25. február – Víťazný február a 7. november – výročie Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie (VOSR). November bol zároveň aj Mesiacom československo-sovietskeho priateľstva. S oslavami pripomínajúcimi víťazstvo nad fašizmom a zároveň aj väzbu na Sovietsky zväz (ZSSR) pripomínali 4. apríl – deň oslobodenia Bratislavy Sovietskou armádou na konci 2. svetovej vojny, 29. august – vypuknutie Slovenského národného povstania a 9. máj ako deň ukončenia 2. svetovej vojny v Európe a zároveň oslobodenia Prahy Sovietskou armádou. Vo vtedajšom Československu sme si pripomínali aj celosvetovo uznávané sviatky, ako 8. marec – Medzinárodný deň žien a 1. máj – Sviatok práce. Oproti, povedzme, západnej Európe však mali tieto sviatky výrazne preexponovaný priebeh.

Hlavným podnikovým sviatkom boli každoročné oslavy výročia založenia ČSPD. Konali sa v polovici júna a viazali sa k 13. júnu 1922. Pri okrúhlych výročiach sa ich priebeh pripravoval s dostatočným časovým predstihom a zostavovala ich na to zriadená komisia (-red-, 1972: 1). Program osláv mal dôstojný priebeh a skladal sa z viacerých parciálnych podujatí rozložených v rámci týždňa (Čo sa chystá..., 1972: 1). V Dome lodníkov sa konalo slávnostné podujatie spojené s odovzďávaním vyznamenaní a medailí za nadštandardné plnenie pracovných činností či socialistických záväzkov (Náš Dunaj, 1972e: 2; Náš Dunaj, 1972f: 1).

V roku 1972, keď si podnik pripomínal 50. výročie svojho založenia, ČSPD v bratislavskom Zimnom prístave pri budove Dopravného úradu na nábreží Dunaja 8. júna 1972 odhalilo pamätník pracovníkom, ktorí zahynuli v boji proti fašizmu a pri výkone svojho povolania na Dunaji. Autorom pamätníka je akad. maliar Vladimír Popovič a jeho pomocník Alexander Bence (Pamätník pracovníkom, 1972: 2). Kladenie venca pri pamätníku sa stalo následne pravidelnou súčasťou osláv (Program osláv, 1982: 1).

Koncom novembra, na záver Mesiacu československo-sovietskeho priateľstva, zástupcovia ČSPD kládli k pomníku Sovietskej dunajskej flotily kyticu vďaka (Náš Dunaj, 1981: 7). Pamätník sa nachádza vedľa Osobného prístavu na Vajanského nábreží a bol odhalený 3. apríla 1970 (Mestský ústav ochrany pamiatok, 2022). Ako odkazuje aj názov, pomník bol odhalený na pamiatku oslobodenia Bratislavy sovietskou dunajskou flotilou počas 2. svetovej vojny. Zástupcovia lodníkov pri ňom kládli veniec aj 4. apríla pri príležitosti oslobodenia Bratislavy. Na podujatí sa zúčastňovala čestná vojenská jednotka a delegá-

cia lodníkov v uniformách (Náš Dunaj, 1982b: 1; Pamiatke hrdinov, 1973: 3). Slávnosť kladenia venca tak symbolicky otvárala a zatvárala každoročnú plavebnú sezónu osobnej lodnej dopravy (štandardne trvala od apríla do októbra). Preprava tovarov v podstate trvala nepretržite, ako sa dnes hovorí 24/7. To súviselo so zvyšovaním technologických schopností pri plavbe, hlavne používaním radarov, vďaka čomu mohla prebiehať aj v noci. Mohol ju obmedziť nepriaznivý stav hladiny (nízky/vysoký stav hladiny, príp. ľadochod).

S politickými sviatkami – Víťazným februárom a VOSR – sa spájali aj politické proklamácie demonštrujúce podporu režimu. Zamestnanci ČSPD ako jednotlivci i kolektívy prijímali socialistické záväzky zamerané na zvyšovanie pracovných výkonov (Predjubilejné konfrontácie, 1972: 1). Pri individuálnom záväzku išlo prevažne o prácu nadčas – napríklad žeriavnik Slovenských lodeníc v Komárne vyzval na podporu akcie výstavby detských mestečiek, on samotný venoval tri dni svojej dovolenky (Náš Dunaj, 1972a: 2). Kolektívy súťažili o titul Brigáda socialistickej práce (Pravda, 1982: 3; Sedemnášť o titul, 1972: 1). Členovia tých najúspešnejších boli pozvaní na stretnutie Brigád socialistickej práce do Domu lodníkov (Náš Dunaj, 1972c: 3), víťaz bol držiteľom putovnej štandardy (Náš Dunaj, 1972d: 1).

Formálnou manifestáciu podpory režimu boli prvomájové oslavy. Pracovníci ČSPD, ktorí nemali pracovné povinnosti, sa povinne zúčastňovali na prvomájovom pochode (Náš tohtoročný 1. máj, 1982: 3). Zhromažďovali sa v prístave, resp. na Pribinovej (vtedy Martanovičovej) ulici, kde sa nachádzal Dom lodníkov. Tu si prevzali transparenty a zástavy, ktoré doviezlo nákladné auto z prístavu. Odtiaľ vyrazili po vopred určenej trase – cez Ulicu 29. augusta, Šancovú (vtedy Malinovského) ulicu, pod stanicou sprievod pokračoval Štefánikovou ulicou (vtedy Obrancov mieru) na Námestie SNP popod tribúnu a po Štúrovej ulici zamieril sprievod k „umelke“ – budove bývalej Umeleckej besedy slovenskej pri Starom moste (vtedy Most Červenej armády). Na začiatku sprievodu zamestnancov ČSPD boli tí, čo nosili uniformu, aby vytvorili veľkú masu. Po ukončení pochodu sa väčšina účastníkov presunula do Petržalky. Dňa 1. a 9. mája zároveň lodníci pripravovali špecializované plavby pre verejnosť na remorkéroch, keď vozili návštevníkov po Dunaji v rámci Bratislavy, po PKO a do Petržalky, keď väčšina obyvateľov trávila prvomájové oslavy v prípade pekného počasia v Lunaparku (S. Drdoš, osobná komunikácia, 18. septembra 2023).

Podporný fond pre zamestnancov

ČSPD ako výrobný podnik mal podrobne rozpracovaný sociálny program. Splnenie plánu však veľakrát nezáviselo len od samotných zamestnancov, ale aj od aktuálneho počasia a splavnosti Dunaja. Nízky či vysoký stav, povodeň, ľadochod ovplyvňovali plavbu a tým aj plnenie plánu.

Zamestnanci ČSPD sa mohli prihlásiť za člena Podporného fondu (Neúplná adresa, 1982: 1; O činnosti a výhodách, 1972: 2; Úprava v Podpornom fonde, 1982: 2), z ktorého mohli čerpať zamestnanci a ich rodinní príslušníci, ak si platili členské 5 Kčs. V tom prípade mohli získať finančnú podporu, napríklad, pri uzavretí sobášov, narodení dieťaťa, počas choroby, na opravu zubov zamestnancov a rodinných príslušníkov, kúpeľnej liečbe, sociálnej pomoci, pri úmrtí zamestnancov a rodinných príslušníkov (manžel/ka, dieťa, rodič, svokor/svokra), a to od 100 do 1000 Kčs (Plní svoje poslanie, 1972: 3).

Dom lodníkov

V rámci organizovania spoločenských podujatí zohrával centrálnu úlohu Dom lodníkov v Bratislave. Týmto pojmom sa označujú tri budovy. V Zimnom prístave v Bratislave sa nachádza tzv. starý Dom lodníkov z roku 1940, dnes je vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku. V období socializmu, resp. do začiatku tohto storočia slúžil na spoločenské účely Dom lodníkov postavený v roku 1957 na Martanovičovej (dnes Pribinovej) ulici. Bol zbúraný roku 2006 v rámci prestavby a úpravy nábrežia Dunaja medzi Starým mostom a Mostom Apollo. Dnes ako Dom lodníkov slúžia priestory na Horárskej ulici.

V budove Domu lodníkov sa nachádzali kancelárie, spoločenské a športové priestory. Sídlila tu aj časť učňovského strediska (Pravda, 1972: 3) a viacero inštitúcií, ktorých finančne podporovala ČSPD. V Dome lodníkov sa konal každoročný majáles, mikulášske posedenie pre deti, sídlil tu napríklad Automotoklub lodníkov (AMKL), ktorý každoročne usporiadal technické dni „Pod otvorenou kapotou“ (Menej starostí, 1972: 4). V zimnom období, teda v čase, keď bola obmedzená plavba, sa tu organizovali viaceré vzdelávacie a rozširujúce kurzy, ako napríklad kapitánsky alebo kormidelnícky kurz (Telegraficky, 1972: 2; -zb-, 1972: 2), kurz strojníkov či elektrotechniky (Zvyšujú si kvalifikáciu, 1982: 4). Mnohí zamestnanci tak mali možnosť vďaka svojim schopnostiam sa postupne vypracovať od pomocných robotníkov na čelné pozície v rámci prevádzky lodí.

V budove Domu lodníkov sa nachádzala tiež Izba histórie a revolučných tradícií ČSPD (Izba revolučných tradícií, 1972: 2), po politických zmenách v roku 1989 premenovanej na Izbu podnikových tradícií (V duchu dobrých tradícií, 1992: 1). Expozícia približovala históriu plavebnej spoločnosti, pochopiteľne, s dôrazom na význam robotníckych tradícií pod ideovým vedením ľavice, resp. komunistickej strany. Prijímali sa tu zahraničné delegácie, konalo sa tu každoročné novoročné stretnutie vedenia ČSPD so zástupcami zahraničných plavebných spoločností (Novoročné stretnutie, 1982: 3).

Dlhoročným vedúcim a dušou Domu lodníkov bol Anton Baláž. A. Baláž pôsobil v Dunajplavbe od roku 1940 a postupne sa začal zameriavať na organizovanie kultúrnej a spoločenskej činnosti. V roku 1950 aj jeho zásluhou vznikol Závodný klub, ktorého bol predsedom. Ten organizoval mnohé podujatia aj priamo na plavidlách. Klub zápasil s nedostatkom priestorov na organizovanie podujatí. To sa zmenilo po sprístupnení novopostavenej budovy Domu lodníkov v roku 1957 – pôvodne s názvom Robotnícky dom.

Od roku 1959 tu sídlil novozaložený Klub lodníkov. Klub zabezpečoval činnosť rôznych súborov a krúžkov (Baláž, 1982: 2). Pôsobil tu detský mandolínový spevácky súbor Kotva, hudobný súbor Lúč, Spevácky súbor Maják (Chcete spievať?, 1982: 4), hudobný súbor Lodník, mládežnícka hudobná skupina Kapitán (Úspech a autogramy, 1972: 4), Dychovka Dunajplavcov (1972: 4). Ako môžeme vidieť, vedenie ČSPD výrazne podporovalo ďalšie mimopracovné a mimoškolské aktivity svojich zamestnancov, ich rodín a detí. Klub zabezpečoval podujatia pre zahraničných lodníkov, ktorí sa tu zdržiavali v rámci pracovnej činnosti.

Od roku 1963 sa sústreďoval na vzdelávanie mladej generácie zamestnanej v podniku, vrátane učňov, aby získavali poznatky z oblasti spoločenského správania, vzdelávania, vrátane politického. ČSPD malo aj svoju patronátnu základnú školu, a to ZDŠ Lamač (Náš Dunaj, 1982a: 1). Toto podujatie získalo pomenovanie Dunajský maják (Priehrštím, 1982:

2). Ako naznačuje názov, podujatia mali mládeži pomáhať, aby nezišli z tej správnej cesty a zakotvili v prístave socialistickej spoločnosti. Podujatie tvorila estrádna zložka, ukážka spoločenského tanca, tanečná zábava so živou hudobnou kapelou, programy ako súťaž Hľadáme talenty a vzorné obliekanie či kvíz o ZSSR (Baláž, 1972: 2; Pravda, 1992a: 4; -v-p-, 1972: 4). Na podujatiach vystupovali vtedy populárne osobnosti z viacerých sfér: umelci Maja Velšicová a Michal Slivka (Náš Dunaj, 1972b: 2), humoristi M. Lasica, J. Satinský a F. Masár (efý, 1982: 4), herci a herečky z Novej scény, ako aj športovci – hádzanári a futbalisti (Baláž, 1981: 7).

Za 20 rokov existencie „majákovou výchovou“ prešlo vyše 20-tisíc mladých ľudí. Ako spomína kpt. A. Baláž:

Ideové zameranie týchto periodických podujatí malo za cieľ skvalitniť osobné hodnoty lodníckej – učňovskej mládeže. Mladí uční po vyučení idú do sveta, kde reprezentujú nielen seba a podnik, ale i celú našu vlasť. Preto sme chceli, aby táto reprezentácia bola čo najlepšia. K tomu slúžila i súťaž vzorného obliekania, predstavovanie a besedy s hercami profesionálnych divadiel, ako aj s populárnymi športovcami často i olympionikmi, rozširovali sme tak kultúrnospoločenský rozhlád mladých návštevníkov. (Dunajplavec spomína, 1992: 3)

TJ Dunajplavba

Ďalšou „vlajkovou loďou“ ČSPD bola Telovýchovná jednota Dunajplavba. Tá mala niekoľko sto členov rozličnej vekovej kategórie (v r. 1981 mala 368 členov, z toho 168 dospelých, 65 dorastencov a 117 žiakov). V 80. rokoch mala šesť oddielov: zápasnícky, vzpieračský, kolkársky, stolnotenisový, turistický a oddiel vodného motorizmu. Najviac členov a najmasovejšiu činnosť mal zápasnícky oddiel, členovia sa zúčastňovali na majstrovstvách Slovenska i ČSSR. Vzhľadom na to, že títo športovci boli len amatéri a športovej činnosti sa venovali popri práci v ČSPD, dosahovali veľmi dobré výsledky. Pochopiteľne, veľkou motiváciou bola účasť na súťažiach v rámci vtedajšieho Československa, ale aj v zahraničí, v rámci východného bloku.

Najmladším bol oddiel rekreačnej turistiky, ktorý vznikol v roku 1980 (nd, 1982: 4). Organizoval vychádzky do blízkeho a vzdialenejšieho okolia a veľmi rýchlo si budoval svoju členskú základňu. Špecifickým, vychádzajúc aj zo zamerania inštitúcie, bol oddiel vodného motorizmu. Jeho členovia (v r. 1982 mal 40 členov) sa aktívne zapájali do súťaží, ako Konvojová plavba mieru, Modrá stuha Dunaja, Hviezdicová plavba mieru, Diaľková plavba SNP, Diaľková plavba k Veľkému októbru a súťaž Diaľkový plavec ČSSR (Pridáte sa?, 1982: 4).

Zamestnanci ČSPD sa takisto aktívne zapájali aj do športových hier medzi jednotlivými závodmi v rámci podniku, medzi zložkami ČSPD (Na počesť, 1972: 4) alebo medzi podnikových hier medzi ČSPD a ČSPLO (Petrovský, 1972: 4; Veľký úspech, 1972: 4). Hlavnou úlohou podujatia bolo nadviazanie profesionálnych kontaktov a budovanie profesijných väzieb medzi zamestnancami oboch inštitúcií.

Podniková rekreácia

Súčasťou sociálneho programu socialistického Československa, organizovaného prevažne Revolučným odborovým hnutím (ROH), boli aj rekreácie. V období socializmu sme sa mohli stretnúť s tromi základnými druhmi dovolenky: ústredne riadenou výberovou rekreáciou (domácou a zahraničnou), podnikovou rekreáciou a od roku 1955 aj s pionierskou (detskou) rekreáciou. Teda aj trávenie voľného času sa nemalo stať výhradnou doménou jednotlivca, ale bolo podriadené dohľadu (Čornejová, 2005: 118). Hoci aj v súčasnosti majú mnohé inštitúcie rekreačné zariadenia, ktoré poskytujú rekreácie svojim zamestnancom za výhodnejších finančných podmienok, výraz „ísť na rekreáciu“ sa v súčasnosti vytráca zo slovnej zásoby a nahrádza sa pojmom „ísť, tráviť dovolenku“.

ČSPD poskytovalo lodníkom a ich rodinám dve rekreačné zariadenia, ktoré aj svojim názvom upozorňovali na profesiu rekreujúcich sa: Dunajský maják neďaleko Bratislavy v Modre-Harmónii a zariadenie Kotva na Liptove v Kráľovej Lehote (začiatkom 70. rokov prebehla rekonštrukcia zariadenia) (Bačov, 1972: 4). Mnohé podniky v rámci zabezpečenia väčšej ponuky pre svojich zamestnancov spolupracovali s inými inštitúciami. Na základe dohody s ČSPLO mohli zamestnanci využívať aj ich rekreačné zariadenie v obci Samopše pri Kutnej Hore, podobne ako ich zamestnanci zasa ČSPD.

O pobytoch rekreantov všetkých vekových kategórií pravidelne informoval aj časopis *Náš Dunaj* (jm, 1982: 4; Kráľova Lehota, 1982: 4).

Pre blízkosť Modry sa zariadenie Dunajský maják využívalo okrem rekreácie aj na organizovanie spoločenských stretnutí, politických školení, ale i organizovanie rodinných osláv (efý, 1972: 4; Leto v Harmónii, 1972: 4). Rekreačné zariadenie Kotva bolo rozľahlejšie a ČSPD kúpili v Kráľovej Lehote ešte v roku 1941, teda keď ešte niesla názov Slovenská Dunajplavba. Jadro tvorila historická vila, ktorú vedenie podniku kúpilo od Luizy Štróbovej, vdovy po sochárovi Alojzovi Štróblovi. Už v nasledujúcom roku ju však kompletne prestavali. Ani tá sa však nezachovala, lebo vyhorela počas SNP. Dolná časť základov, ako garáž a dreváreň, boli prestavané (Baláž, 1992a: 4). Zachovaná susedná budova sa na ubytovanie využívala len čiastočne. V druhej polovici 60. rokov prešla veľkou prestavbou (Pravda, 1992b: 2), a to aj s podporou ROH. Postupne bol celý areál rozšírený, pribudlo 25 4-posteľových chatiek pre pioniersky tábor. Chatky niesli mená dunajských lodí. Využívali sa však len v lete a postupne doslúžili. V 70. rokoch ich nahradilo päť 7-miestnych chatiek, tzv. alpiniek. Tie takisto niesli mená po lodiach, tentoraz riečno-morských (Bojnice, Lednice, Kremnica, Zvolen a Banská Bystrica) (Baláž, 1992b: 4). O trávení času v rekreačnom zariadení pravidelne informovala aj podniková tlač (Jozefovič, 1982: 4).

Záver

Vodná doprava na Slovensku oproti obdobiu pred rokom 1990 v súčasnosti zažíva obdobie stagnácie a útlmu. Dominantnou sa v súčasnosti stáva cestná doprava, postupne sa oživuje železničná doprava. Za Československej republiky, prvej Slovenskej republiky i v období socializmu patrila ČSPD/Dunajplavba k popredným inštitúciám. Ekonomický výsledok firmy však bol výrazne obmedzený poveternostnými podmienkami a vhodným vodostavom Dunaja. Spoločnosť zabezpečovala plavbu do Dunaji i po mori, jej zamest-

nanci mali aj napriek obmedzeným možnostiam väčšie možnosti dostať sa do zahraničia či k nedostatkovému tovaru, a tým aj možnosť zlepšenia ekonomickej situácie rodiny či výmenou za nedostatkový tovar získať požadovanú protislužbu. Podnik vybudoval rozsiahly sociálny program pre svojich zamestnancov, možnosť trávenia voľného času, rozširovanie svojho vzdelávania a možnosti ďalšieho profesijného rastu. Pracovný a mimopracovný čas bol tiež ovplyvnený organizovanými podujatiami vyplývajúcimi z jednotlivých politických sviatkov a profesijných podujatí. Politické zmeny po roku 1989 priniesli pre inštitúciu politické, ekonomicke a sociálne zmeny spojené so znižovaním počtu zamestnancov a obmedzovaním pracovných i mimopracovných podujatí. Činnosť ČSPD pred rokom 1989 sa tak postupne stáva predmetom spomienkového rozprávania a nostalgie bývalých zamestnancov.

Referencie

- Bačov, A. (1972, apríl). Kráľova Lehota týchto dní. *Náš Dunaj*, 24(12), 4.
- Baláž, A. (1972, január). Vydarený debut. *Náš Dunaj*, 24(1), 2.
- Baláž, A. (1981, december). Skončil sa ďalší ročník. *Náš Dunaj*, 34(36), 7.
- Baláž, A. (1982, september). Začali s nácvikom. *Náš Dunaj*, 34(26-27), 2.
- Baláž, A. (1992a, jún). Kráľova Lehota. Kúpa Štróblovej vily. *Náš Dunaj*, 44(12), 4.
- Baláž, A. (1992b, jún). Kráľova Lehota. Vylepšovania a rekonštrukcie. *Náš Dunaj*, 44(13), 4.
- Beňušková, Z. (2015). Sviatok a jeho inštitucionalizácia v období socializmu (1948 – 1989) ako nástroj politického marketingu. In J. Pažout (Ed.), *Každodenní život v Československu 1945/48 – 1989* (s. 92-115). Praha: Ústav pro výskum totalitních režimů, Liberec: Technická univerzita v Liberci.
- Bohunský, J., Puha, K. (2012). *Dunajská flotila. História lodného parku od roku 1922*. Bratislava: Slovart.
- Česká lodní společnost z. s. (b. d.). O nás. Získané 25.4.2024, z <https://ceskalodni.cz/>
- Čo sa chystá... (1972, jún). *Náš Dunaj*, 24(16), 1.
- Čornejová, A. (2015). Odborové rekreácie v Československu v padesátých a šedesátých letech. In J. Pažout (Ed.), *Každodenní život v Československu 1945/48 – 1989* (s. 116-133). Praha: Ústav pro výskum totalitních režimů, Liberec: Technická univerzita v Liberci.
- Denková, Z. (Ed.). (2013). *Vivat Akadémia Banská Štiavnica. Banické symboly – história a ikonografia*. Banská Štiavnica: Slovenské banské múzeum.
- Denková, Z. (2020). *Banické uniformy*. Banská Štiavnica: o. z. Iniciatíva za živé mesto.
- Dunajplavec spomína. (1992, jún). *Náš Dunaj*, 44(12), 3.
- Dychovka Dunajplavcov. (1972, december). *Náš Dunaj*, 34(32), 4.
- (efý). (1972, január). Harmónia v Harmónii. Zo spomienok na zimnú rodinnú rekreáciu. *Náš Dunaj*, 24(1), 2.
- (efý): Začal jubilejný ročník. (1982, október). *Náš Dunaj*, 34(30), 4.
- Garrity, R. (1984). *Canal Boatman: My Life on Upstate Waterways*. Syracuse University Press.
- Holec, R. (2020). *Trianon*. Bratislava: Marenčin PT.
- Hronský, M. (1998). *Boj o Slovensko a Trianon 1918-1920*. Bratislava: Národné literárne centrum.
- Chcete spievať? (1982, január). *Náš Dunaj*, 34(2-3), 4.
- Izba revolučných tradícií v novom šate. (1972, september). *Náš Dunaj*, 24(26), 2.
- (jm). (1982, máj). Volám Kráľovu Lehotu. *Náš Dunaj*, 34(15), 4.

- Jozefovič, P. (1982, august). Navštívili sme pioniersky tábor Kotva v Kráľovej Lehote. *Náš Dunaj*, 34(22), 4.
- Kráľova Lehota v týchto dňoch. (1982, júl). *Náš Dunaj*, 34(19), 4.
- Leto v Harmónii. (1972, august). *Náš Dunaj*, 24(22), 4.
- Mannová, E. (Ed.). (2003). *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava: AEP.
- Menej starostí. (1972, november). *Náš Dunaj*, 24(33), 4.
- Mestský ústav ochrany pamiatok v Bratislave. (1.11.2022). Pomník sovietskej dunajskej flotily. Získané 25.4.2024, z <https://muop.bratislava.sk/pomnik-sovietskej-dunajskej-flotily/d-6285>
- Modrá armáda v boji a v práci. (1969). Bratislava: Správa Východnej dráhy.
- Náš Dunaj*. (1972a, január). 24(1), 2.
- Náš Dunaj*. (1972b, marec). 24(7), 2.
- Náš Dunaj*. (1972c, marec). 24(8), 3.
- Náš Dunaj*. (1972d, máj). 24(15), 1.
- Náš Dunaj*. (1972e, jún). 24(17-18), 2.
- Náš Dunaj*. (1972f, júl). 24(19), 1.
- Náš Dunaj*. (1981, december). 33(36-1), 7.
- Náš Dunaj*. (1982a, február). 34(6), 1.
- Náš Dunaj*. (1982b, apríl). 34(11), 1.
- Náš tohtoročný 1. máj. (1982, máj). *Náš Dunaj*, 34(13-14), 3.
- Neúplná adresa predlžuje doručenie. (1982, december). *Náš Dunaj*, 34(34), 1.
- Novoročné stretnutie. (1982, január). *Náš Dunaj*, 34(2-3), 3.
- O činnosti a výhodách Podporného fondu u nás. (1972, február). *Náš Dunaj*, 24(28), 2.
- Pažout, J. (Ed.). (2015). *Každodenní život v Československu 1945/48 - 1989*. Praha: Ústav pro výskum totalitních režimů, Liberec: Technická univerzita v Liberci.
- Na počesť 50. výročia založenia. (1972, jún). *Náš Dunaj*, 24(16), 4.
- (nd). (1982, marec). Viac sa čaká od vzpieračov. Z rokovania našej TJ Dunajplavba. *Náš Dunaj*, 34(9), 4.
- Pamätník pracovníkom, ktorí zahynuli v boji proti fašizmu a pri výkone svojho povolania na Dunaji. (1972, jún). *Náš Dunaj*, 24(17-18), 2.
- Pamiatke hrdinov. (1973). *Náš Dunaj*, 25, 3.
- Petrovský, J. (1972, júl). Dni – na ktoré sa v športovom živote u nás nezabúda. *Náš Dunaj*, 24(21), 4.
- Plní svoje poslanie. (1972, február). *Náš Dunaj*, 24(6), 3.
- Pravda, V. (1972, február). Tam – kde vyrastá naša druhá smena. *Náš Dunaj*, 24(4), 3.
- Pravda, V. (1982, august). Kolektív s titulom Brigáda socialistickej práce československo-sovietskeho priateľstva. *Náš Dunaj*, 34(22), 3.
- Pravda, V. (1992a, február). Z historického kalendára. *Náš Dunaj*, 44(3), 2.
- Pravda, V. (1992b, január). Z historického kalendára. *Náš Dunaj*, 44(2), 2.
- Predjubilejné konfrontácie. (1972, jún). *Náš Dunaj*, 24(16), 1.
- Pridáte sa? (1982, február). *Náš Dunaj*, 34(4), 4.
- Priehrštím z našej šesťdesiatky 1922 – 1982. (1982). *Náš Dunaj*, 34(21), 2.
- Profantová, Z. a kol. (2012). *Žili sme v socializme I: Kapitoly z etnológie každodennosti*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Program osláv. (1982, jún). *Náš Dunaj*, 34(16-17), 1.
- red-. (1972, máj). Chystáme sa na jubilejné oslavy. *Náš Dunaj*, 24(15), 1.

- Rychlík, J. (2015). Každodennost v Československu v období tzv. normalizace. In J. Pažout (Ed.), *Každodenní život v Československu 1945/48–1989* (s. 34-47). Praha: Ústav pro výzkum totalitních režimů, Liberec: Technická univerzita v Liberci.
- Sedemnást' o titul. (1972, september). *Náš Dunaj*, 24(26), 1.
- Svoreň, M. (2013). *Slaný chléb: Odysea socialistického námorníka*. Praha: Czeh Mare.
- Slávik, M. (2012). *Moje železničné príbehy*. Bratislava: HMH.
- Švarc, J. (2004). *Čo robia železničari*. Bratislava: Viktoria Print.
- Telegraficky. (1972, február). *Náš Dunaj*, 24(4), 2.
- Thorson, R. M. (2017). *The Boatman: Henry David Thoreau's River Years*. Harvard University Press.
- Upozorňujeme. (1982, apríl). *Náš Dunaj*, 34(11), 3.
- Úprava v Podpornom fonde. (1982, máj). *Náš Dunaj*, 34(12), 2.
- Úspech a autogramy. (1972, august). *Náš Dunaj*, 24(22), 4.
- V duchu dobrých tradícií. (1992, január). *Náš Dunaj*, 44(2), 1.
- Veľký úspech našich futbalistov. Vyhrali sme turnaj v Děčíne. (1972, júl). *Náš Dunaj*, 24(20), 4.
- v-p-. (1972, november). V Dome lodníkov začal desiaty ročník. *Náš Dunaj*, 24(31), 4.
- zb-. (1972, január). Kurz kapitánov. *Náš Dunaj*, 24(1), 2.
- Zvyšujú si kvalifikáciu. (1982, február). *Náš Dunaj*, 34(4), 4.

Havária na tajchoch Veľká Vodárenská a Klinger (február 1977)

The accident on the Veľká Vodárenská and Klinger reservoirs
(February 1977)

DOI: 10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.03

Helena Galková

Abstract

Banská Štiavnica, renowned for its mining heritage, features a network of artificial water reservoirs, dams and canals known as "tajchy", that were crucial for mining operations in the past. Dam failure or damage can trigger uncontrolled water leakage, potentially resulting in flooding, property destruction, loss of life, and lasting environmental harm. Thus, ensuring the regular inspection and maintenance of dams in compliance with regulations is imperative for mitigating such risks. The paper examines the events of February 1977, during which adverse weather conditions led to the threat of dam failure for the Veľká Vodárenská and Klinger reservoirs in Banská Štiavnica, Slovakia. Through the interview, we find out about the key role played by the commander of the Fire Department of the Mine company Rudné in coordinating the emergency response efforts.

Keywords

Banská Štiavnica, dams, accident, danger

Kľúčové slová

Banská Štiavnica, tajchy, havária, nebezpečenstvo

Kontakt / Contact

Mgr. Helena Galková, Slovenské banské múzeum, Kammerhofská 2, 969 01 Banská Štiavnica, Slovenská republika, e-mail: galkova.helena@muzeumbs.sk

Ako citovať / How to cite

Galková, H. (2024). Havária na tajchoch Veľká Vodárenská a Klinger (február 1977). *Etno-
logické rozpravy*, 31(1), 29-34. <https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.03>

...Pán Boh zariadi a voda ide! Ľudia sú na vine, prakticky, lebo my už nepočúvame nikoho a to je chyba (A. M.).¹

Slovenské banské múzeum sa v rozsahu svojich činností venuje aj dokumentácii histórie mesta Banská Štiavnica a okrem iného realizuje aj rozhovory s pamätníkmi, najmä baníkmi. Častokrát sa rozhovor odvráti od určenej témy, a vtedy sa musí výskumník rozhodnúť a zvážiť, či treba rozhovor usmerniť alebo sa zaujímať o detaily, a tým neplánovane doslova „natrafiť“ na novú tému. Takýmto spôsobom sa autorke podarilo naraziť na zaujímavú spomienku na udalosť z roku 1977, ktorú si ešte starší obyvatelia mesta Banská Štiavnica pamätajú.

Banská Štiavnica je mesto známe najmä svojou baníckou históriou, ale pre súčasného návštevníka je atraktívne najmä z multifunkčného využitia – popri pestrej histórii a turistike mesto ponúka niekoľko vodných nádrží – tajchov,² ktoré rekreanti využívajú na osvieženie sa počas leta a otužovanie či korčuľovanie počas zimy. V minulosti boli tajchy dôležitou súčasťou dômyselného banského vodohospodárskeho systému (systém navzájom prepojených vodných nádrží), vybudovaného v priebehu 18. storočia, ktorý prakticky zachránil banskoštiavnické baníctvo a vyriešil energetickú krízu v banskom dobývaní a odvodňovaní banských diel. Boli navrhnuté tak, aby zhromažďovali vodu z okolitých zdrojov a zadržovali ju vo veľkých umelých nádržiach. Voda bola potom používaná na poháňanie strojov potrebných na ťažbu a spracovanie rudy. Týmto spôsobom tajchy pomáhali zvýšiť efektivitu a výnosnosť baníctva v Banskej Štiavnici (Lichner, 2005: 112).

Koncom februára 2024 uplynulo 47 rokov, keď v Banskej Štiavnici hrozilo pretrhnutie hrádz na tajchoch Veľká Vodárenská a Klinger. Stúpajúca voda už dosahovala povrch hrádze a začínala pretekať.

Obr. 1.
Tajch Klinger - pretekánie hrádze
Zdroj: fotoarchív SBM

¹ Rozhovor nahrávala autorka článku s Antonom Mosným (*1947) dňa 21. 7. 2022.

² Tajch – z nem. slova „teich“, označenie pre umelo vytvorenú vodnú nádrž. Do banskoštiavnického regiónu sa tento názov dostal s nemeckými kolonistami, ktorí prišli ťažiť drahé kovy. Používa sa dodnes.

Obr. 2.

Tajch Veľká Vodárenská – hrádza

Zdroj: fotoarchív SBM

Obr. 3.

Zával v podzemí pod Klingerom

Zdroj: fotoarchív SBM

Vzdušná strana hrádzí začínala pod tlakom vody ustupovať a zosúvať sa, hrozilo pretrhnutie. Len pohotovým zásahom záchranných zložiek a dobrovoľníkov, ktorí spoločnými silami prebytočnú vodu odčerpali a prečistili odtokové kanály, sa predišlo hroziacej katastrofe. Dobová tlač nám dotvára predstavu, čo pravdepodobne bolo spúšťačom havárie.³ Zima bola už na ústupe a hoci sneh sa rozpúšťal len pomaly, niekoľkodňový dážď spôsobil rozsiahle škody a problémy aj v iných častiach regiónu – zosuvy rozmočenej zeminy, zaliate nielen poľnohospodárska pôda, ale aj pivnice a šachty. Na hrádzach týchto tajchov bolo vidieť, ako presakujú a voda dosahuje až po horný okraj hrádze – hrozilo, že tisíce m³ vody zalejú obytné časti mesta Banská Štiavnica.⁴

Ako si na tieto udalosti spomína vtedajší veliteľ Požiarneho zboru z podniku Rudné bane?

Ja som robil veliteľa Požiarneho zboru Rudných baní. A išiel som do práce ráno a na vrátnici už mi hovoria, že na Vodárenskú bude treba ísť. Tak som išiel na Vodárenskú pozrieť, ale stretol som nejakých baníkov – videli že idem hore, tak ma zastavili a hovorili, choď dole hneď pre striekačku a treba vodu čerpať. No tak som sa vrátil hneď autom dole – mi dali Rudné bane auto, zobral som 4 chlapcov, ešte čo boli požiarnici, a išli sme na Vodárenskú. Tam už boli dve striekačky, ale tam zvrchu cesta čo je, bola silná poľadovica. Tak druhú striekačku, čo som pozdejšie

³ V Banskej Belej sa zosunulo asi 1600 kubíkov rozmočenej zeminy na štátnych cestách a železničných tratiach, najviac v úseku Hliník – Žarnovica; záplavy postihli 37 obytných domov a 4500 hektárov poľnohospodárskej pôdy (Tadian, 1977).

⁴ Pri pretekaní vody ponad hrádzu jazera Klinger a pri vypúšťaní vody cez výpustné zariadenie jazera došlo k prenikaniu značného množstva vody cez vyrúbané pásмо do sprístupnených banských diel v podzemí Banského múzea v prírode. Voda sa prejavila hlavne na dvoch miestach – priamo v šachte Ondrej a na horizonte Ján tejto šachty – do jeho chodieb naplavilo značné nánosy bahna, okrem toho v mieste prerazenia vody z povrchu sa vytvoril rozsiahly zával (Slovenské banské múzeum, 1997).

doniesol, tá nám ušla... No tak sme ju trošku dorichtovali, jak sa povie – nádrž, ale tak to nebolo také strašné. Zhruba od siedmej sme čerpali vodu. Asi tam bolo celkove (už okolo osmej hodiny) už okolo 12 či 16 striekačiek. Potom prišli pre mňa a išiel som zase služobným autom z Rudných baní na Klinger. Tam na Klingeru takisto skoro už vrchom voda pretekala – to nikto nespomína, to som nikde ani nečítal, len Vodárenskú. Tak som tam prišiel – Dušan Horák, nebohý, s tým som sa stretol, hovorím – ja som tu sám od Rudných baní, musíš pekne prísť a vedľa ten kanál treba prekopať. Bol zavalený ten prítokový kanál, viete, je to otvorené, neni to zavalené rúrou, ale je to otvorený kanál asi pol metra do hĺbky a približne meter krát meter, no a to sa neudržiavalo. A takto sa stalo, že tá Vodárenská stúpala. Tam bol kanál a zasypaný smetami. A voda mala pretekať tým kanálom. To by sa nebola vyliala. No oni tam potom zohnali ľudí, nejakých učňov pravdepodobne, ja som tam už viacej nešiel a prekopali ten kanál, takže vodu spustili dole. Tam stačilo takú ryhu urobiť a ten tlak vody to pomaly vymyl. Takže tá voda odtiekla. To isté sa stalo na Vodárenskej. Kanál zasypaný, pravdaže, nikto sa o to nestaral. Hoci sa mal starať Vodohospodársky podnik (A. M.).

Zrejme hlavnou príčinou vzniknutej udalosti boli kanály vedúce od výpustného zariadenia jazera, ktoré neplnili svoju funkciu – mali menší prietok, boli zanesené bahnom, napadaným lístím a konármi a neodvádzali prebytočnú vodu z nádrží. Voda v nádrži preto stúpala až nad bezpečnú úroveň – po okraj hrádze.

V meste Banská Štiavnica, ktoré sa spádovo nachádza priamo pod tajchom Veľká Vodárenská, sa zatiaľ zmobilizovali záchranné zložky a dobrovoľníci a snažili sa predísť pretrhnutiu hrádze. Obyvatelia mesta sa pripravovali na najhoršie.

Obr. 4.

Tajch Veľká Vodárenská
Zdroj: fotoarchív SBM

Boli tam aj nejakí baníci, ale to boli mimo šichty. Ja som tam mal 4 chlapcov, nemohol som všetkých zobrať. Aj ľudia z Plety. Došli tam nejakí lesníci a začali zrezávať stromy pod hrádzou. Boli ste tam na Vodárenskej? Keď idete zvrchu príde hrádza a potom dolu je takýto svah, po ľavej strane, keď idete zvrchu, tak hneď od tej cesty je kanál. A ten kanál už je vymurovaný – možno – neviem, nešiel som tade už roky – neviem, ako to tam vyzerá. Len ten bol zanesený. Tak ten kanál sme premývali. Dostali sme tú hladinu vody do normálu, že už nepretekala vrchom, lebo miestami išla. Museli sme striekačky dávať preč, no ale podarilo sa nám to a tým spôsobom sme zachránili tú celú časť, aby hrádzu nepretrhlo. Bol som tým lesákom dolu povedať: ešte jeden strom zrežete, a pretrhne hrádzu, všetku škodu dostanete k náhrade. Bolo tam už 5-6 stromov zrezaných a takto pováľaných.

Viete si predstaviť, čo urobí taká voda, keď sa pretrhne hrádza s tými stromami? Ved' to by zmietla celé námestie tam... Trojicu čo tam stojí, bola tam dakedy – prvý obchod, teraz je tam taká terasa vonku spravená, to bola takzvaná Ryba. A už tam do pol dverí dali vrecia. Už čakali, že to prevalí. Už sa robila panika (A. M.).

Rozhodovali minúty a určite aj sila spolupráce, po kolená v ľadovej vode, chlapi prekopávali naplavené nánosy v kanáloch, a tým dostali hroziacu katastrofu pod kontrolu.

Aby bol prietok, vykopali sme to ručne. Žeby sa voda nezdvihla ponad hrádzu, lebo keď voda príde ponad hrádzu a príde väčšie množstvo vody, tak tá voda začne vymývať a strháva so sebou každú hlinu, každý kameň. Môžete vidieť v televízii, aké svinstvá narobí voda, kde sa pretrhla hrádza. Ja keď som bol tri mesiace na školení – tri razy po mesiaci mám školenia na veliteľa – tam nás upozorňovali, pri lesných požiaroch čo treba robiť, to sa nerobí, čo sa robí pri pretrhnutí hrádzu – ani to sa nerobí... Ten prítok vody čo bol, tak narážal na stred. Potom tu na tej Vodárenskej keď sme boli, som im hneď povedal, že akú chybu majú spravenú, že nečistia tie kanále, potom sa oni čudujú, že sa také stane. Pán Boh zariadi a voda ide! Ľudia sú na vine, prakticky, lebo my už nepočúvame nikoho a to je chyba. Striekačkou prúdnicou, na hrádzu hore na tom tajchu – oni prečerpávali vodu a jedna striekačka čo bola, tak dva prúdy som mal, čo sme vymývali kanál. Lebo to nešlo ničím, premyli sme ten kanál, voda klesla a bol pokoj. Tak sme zachránili Vodárenskú (A. M.).

V Banskej Štiavnici bol vyhlásený stav ohrozenia, prerušená bola práca v baniach a na odstraňovaní havarijného stavu pracovali stovky ľudí (Lichner, 2005: 65). Viac ako 24 hodín pracovali záchranári aj dobrovoľníci na uvoľňovaní a premývaní kanála na Vodárenskej. Ako spomína A. M., z Červeného kríža doniesli pre tých, ktorí sa snažili odstrániť havarijný stav nádrže, občerstvenie – obložené žemle a dokonca aj pivo, potom keď situáciu dostali pod kontrolu, mohla prísť únava.

Obr. 4.

Tajch Veľká Vodárenská
Zdroj: fotoarchív SBM

Ja som tam bol 24 hodín. Od rána a na druhý deň ráno o siedmej som išiel domov. Povedal som, že idem spať. Tam zostali už len dve striekačky. Obidve boli od Rudných baní, ale len jedna čo ťahala. To už voda išla len cez ten kanál. Neviem, ale hovoria, že teraz je kanál spravený (A. M.).

Následky prietrže hrádzu môžu byť katastrofálne. Predstaviť si, čo všetko mohla prietrž hrádzu spôsobiť, nám pomáhajú záznamy z 22. januára 1633, keď sa hrádza na Veľkej Vodárenskej pretrhla a záplava vody spustošila časť mesta – údajne tri domy sa zrútili, mnoho dvorov a pivníc bolo zanesených bahnom, zahynuli 5 ľudia. Ďalšie pretrhnutie hrádzu

prišlo v júni 1725, po tejto udalosti Vodárenská nádrž slúžila výlučne ako vodný rezervoár pre prípad požiarov. Veľká Vodárenská je nielen najstarší tajch banského vodohospodárskeho systému v Banskej Štiavnici, ale aj jediný tajch, ktorého hrádza sa v minulosti pretrhla a spôsobila škody. V roku 1633 bola hrádza tajchu preliata a následne opravená, v roku 1725 sa hrádza znovu preliala; keď v roku 1977 hrozilo preliatie, evakovali 19 rodín (Červeň, 2021: 183). Tajch Klinger je najmladší banskoštiavnický tajch, vybudovaný v 19. storočí, ktorý sa už od roku 1851 využíva na rekreačné účely a plávanie. Tajch bol po havárii v roku 1977 rekonštruovaný v rokoch 1986 – 1987 a v roku 1992 (Červeň, 2021: 201). V súčasnosti sa už banskoštiavnické tajchy nevyužívajú pri banskej činnosti, plnia skôr rekreačný účel a o ich údržbu sa stará Slovenský vodohospodársky podnik.

Po otázke, či je možné, že by sa takáto situácia mohla zopakovať, A. M. priznal, že tam odvtedy nebol, takže sme sa dohodli, že tam spolu zájdeme. Po vyše 40 rokoch sme sa vrátili na Veľkú Vodárenskú, kde išlo vtedy o minúty. Bol veľmi prekvapený, ako dobre to tam vyzerá. Prietokový kanál vyložený kameňom, vyriadený a okolie čerstvo vykosené, dookola vysadené ihličnaté stromy. Hrádza rozšírená takmer o polovicu šírky a taktiež upravená. Pousmial sa, že jedine tie prístupové cesty sa nezmenili. Tie ešte pamätajú, ako sa tam vo februári v roku 1977 skupina hasičov z Rudných baní a dobrovoľníci pasovali so striekačkami na zľadovatenom teréne.

Referencie

- Červeň, M. (2021). *Banskoštiavnická vodohospodárska sústava*. Krupina: NIKARA.
- Lichner, M. (Ed.). (2005). *Banskoštiavnické tajchy*. Banská Bystrica: Harmony.
- Slovenské banské múzeum. (1997). *Vyčíslenie škôd v Banskom múzeu v prírode v dôsledku havárie jazera Klinger (č. 385/77)* [archívne materiály].
- Tadian, J. (1977). Boj so živlom. *Žiara socializmu*, 18(11), 1.

Sladkovodné ekosystémy a človek

Freshwater ecosystems and humans

DOI: 10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.04

Adam Janto

Abstract

Sine aqua non est vita – without water, there is no life. Water is one of the fundamental components of the environment, a substance without which we cannot imagine life in general. It has a key role in the biosphere and also in the destiny of human civilizations. Despite its inestimable importance, we often use water resources very inefficiently. Although more and more people are moving to the cities and technology is dominating in our daily lives, we are still existentially dependent on nature. For this reason, it is important to talk both about the importance of water and about how we treat it. Therefore, this essay discusses the importance of water and freshwater ecosystems, particularly to human society. It elucidates the water resources of the Slovak Republic – a country rich in this natural resource. It explains what freshwater ecosystems are and why the perception of water as a complex ecosystem is important not only by professionals but also by the general public. However, as the relationship between water and humans is bidirectional, it also discusses the negative impacts of human activities that disrupt the functioning of freshwater ecosystems – activities that reduce the quality and spectrum of freshwater ecosystem services.

Keywords

water, freshwater ecosystems, ecosystem services, environmental threats, society

Kľúčové slová

voda, sladkovodné ekosystémy, ekosystémové služby, environmentálne hrozby, spoločnosť

Kontakt / Contact

Ing. Adam Janto, Katedra biológie a všeobecnej ekológie, Fakulta ekológie a environmentalistiky, Technická univerzita vo Zvolene, Ul. T. G. Masaryka 24, 960 01 Zvolen, Slovenská republika, e-mail: xjanto@is.tuzvo.sk

ORCID <https://orcid.org/0009-0000-6699-0789>

Úvod

Zodpovedný občan, ktorý sa zaujíma o veci verejné, by mal venovať náležitú pozornosť okrem iných tém aj stavu životného prostredia a hrozbám, ktoré jeho priaznivý stav zhoršujú. Mal by si uvedomovať, že má právo na kvalitné životné prostredie, ale že má voči nemu aj isté povinnosti. Tie môžeme v základnom právnom rámci nájsť kodifikované aj v samotnej Ústave Slovenskej republiky, konkrétne v článkoch 44 a 45 (Ústava SR, čl. 44-45).

Predpokladom takéhoto správania je však v prvom rade vzťah ľudí k životnému prostrediu. Môže ísť o vzťah emocionálny (napr. napríklad láska k „rodnej hrudi“, hrdosť na prírodné dedičstvo, úcta k prírode) alebo o vzťah racionálny – založený na uvedomovaní si významu kvalitného životného prostredia pre dôstojný a bezpečný život jednotlivca a spoločnosti, v ktorej žije (Cooke a kol., 2021).

Medzi základné zložky životného prostredia patrí voda. Voda je látka, bez ktorej si nevieme predstaviť život ako taký. Plní rôzne nezastupiteľné funkcie napr. v metabolizme organizmov, krajine, biosfére či hydrologickom kolobehu planéty. Samotný povrch Zeme, našej „bledomodrej bodky“,¹ je z dvoch tretín tvorený vodou; vďaka kvapalnej vode je Zem výnimočná v našej slnečnej sústave i za jej hranicami.

Voda *sensu lato* má významné postavenie taktiež v ľudskej kultúre, doprave, priemysle, poľnohospodárstve či (geo)politike. Predstavme si spoločnosti Úrodného polmesiaca, tradície a náboženské rituály spojené s vodou, riečnu dopravu, úlohu vody v poľnohospodárskej produkcii, metalurgiu či konvencie,² ktorých účelom je ochrana a trvalo udržateľné využívanie tohto prírodného bohatstva. So spôsobom využívania vodných zdrojov však môžu súvisieť aj medzinárodné konflikty (Bernauer, Böhmelt, 2020). Význam vody a sladkovodných ekosystémov (t. j. rôznych stojatých a tečúcich vôd) sa navyše čoraz viac akcentuje v súvislosti s prebiehajúcou zmenou klímy (Kundzewicz a kol., 2008; McDonald a kol., 2011), ktorá bude mať pravdepodobne vážne socio-ekonomické a ekologické následky (Hoegh-Guldberg, Bruno, 2010; Lal a kol., 2011).

Kvalita a kvantita vody, a tzv. ekosystémové služby, ktoré nám sladkovodné ekosystémy poskytujú, sú *ipso facto* existenčnou podmienkou stabilnej a prosperujúcej spoločnosti (Baron a kol., 2002). Avšak tieto ekosystémy patria v súčasnosti medzi najviac ohrozené (Carpenter a kol., 2011; Dudgeon a kol., 2006). Dochádza k ich znečisťovaniu, nadmer-

¹ Názov fotografie Zeme zo 14. februára 1990, ktorú zhotovila medziplanetárna kozmická sonda Voyager 1.

² Napríklad Ramsarská dohoda (Dohovor o mokradiach majúcej medzinárodný význam najmä ako biotopy vodného vtáctva). Na Slovensku máme 14 takýchto lokalít.

nému odberu vody, technickým úpravám, narúšaníu biologickej zložky, zmenám vo fyzikálno-chemických parametroch či priamej likvidácii (napr. Castello a kol., 2013; Harper, 1992; Rumschlag a kol., 2023). Z dôvodu rastúcej globálnej populácie a jej životnej úrovne bude pritom tlak na sladkovodné ekosystémy a kvalitu vôd ďalej rásť – a to, aký vzťah budeme k vode ako spoločnosť formovať, môže mať zásadný vplyv na našu budúcnosť (Gleick, 1998; Sivakumar, 2011).

V zmysle ochranárskeho hesla „poznaj a chráň“ sa v rámci tejto eseje preto pokúsím zodpovedať nasledovné otázky: (i) čo sú sladkovodné ekosystémy, aké benefity nám poskytujú a prečo je podľa môjho názoru dôležitá – z pohľadu občana aj spoločnosti – percepčia tečúcich a stojatých vôd ako komplexných ekosystémov; (ii) čo tvorí vodstvo našej krajiny (rámcovo); (iii) ako ľudia pôsobia na toto prírodné bohatstvo.

Rieky a jazerá – to zďaleka nie sú len valiace sa a stojace masy vody

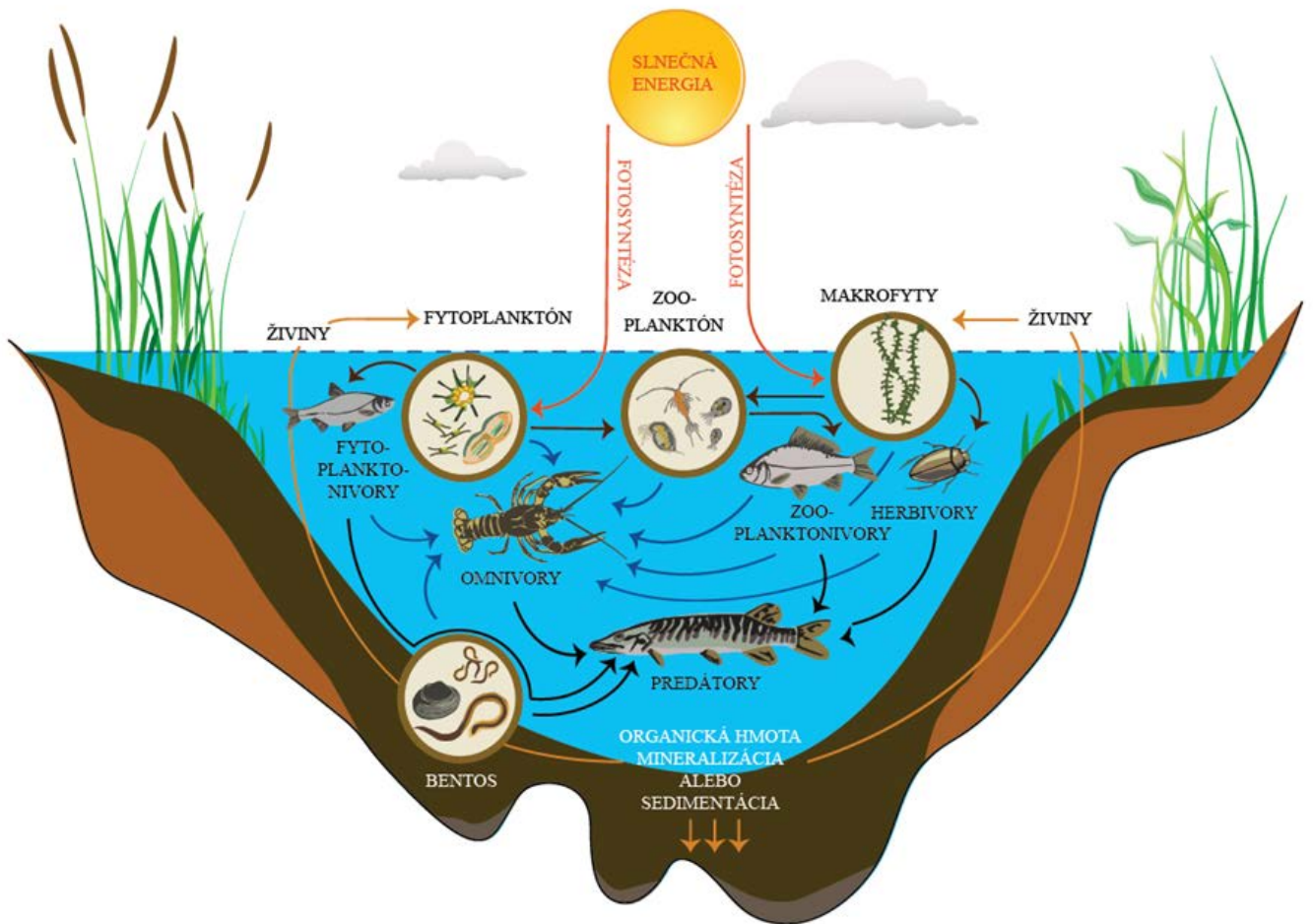
Duní Dunaj a... vlna za vlnou sa valí. Obraz majestátnej rieky, mohutnej a predsa istým spôsobom pokojnej sily valiaceho sa vodstva, iste vplýval na cit aj nášho významného básnika. Rieky a jazerá však nie sú len obyčajnými masami vody, ktorými sa nám môžu na prvý pohľad zdať. V skutočnosti sa jedná o komplexné ekologické systémy (ekosystémy), tvorené abiotickou zložkou a organizmami, poprepletanými vo vzájomných interakciách (Brönmark, Hansson, 2017; Wetzel, 2001; obr. 1). Napriek tomu, že je v nich viazané len malé percento všetkej vody našej planéty (tab. 1), majú nezastupiteľný význam v udržiavaní a podpore suchozemského života (Gleeson a kol., 2020).

	Objem [tisícky km ³]	Celkový podiel [%]	Doba obnovy
Oceány	1 370 000	97,61	3100 rokov
Ľadovce	29 000	2,08	16 000 rokov
Podzemná voda	4067	0,295	300 rokov
Jazerá so sladkou vodou	126	0,009	1 - 100 rokov
Jazerá so slanou vodou	104	0,008	10 - 1000 rokov
Pôda a pôdna vlhkosť	67	0,005	280 dní
Rieky	1,2	0,00009	12 - 20 dní
Atmosférická vodná para	14	0,009	9 dní

Tab. 1.
Rozdelenie vody v biosfére
Zdroj: Wetzel, 2001: 2

Sladkovodné ekosystémy sa delia na dva základné typy: lentické (stojaté vody) a lotické (tečúce vody). Medzi najdôležitejšie faktory prostredia a fyzikálno-chemické parametre vodných ekosystémov patrí množstvo svetla, živín, uhlíka (a jeho formy), teplota, koncentrácia kyslíka, pH či prúdenie. Všetky tieto vlastnosti určujú aj to, aké organizmy sa v nich budú vyskytovať. Z ekologického hľadiska môžeme vodné organizmy rozdeliť do troch hlavných skupín:

1. producenti: fytoplanktón, perifytón, makrofyty, baktérie
2. konzumenti: zooplanktón, zoobentos, ryby, vtáky
3. dekompozítory/ detritovory: baktérie, zoobentos

Obr. 1.

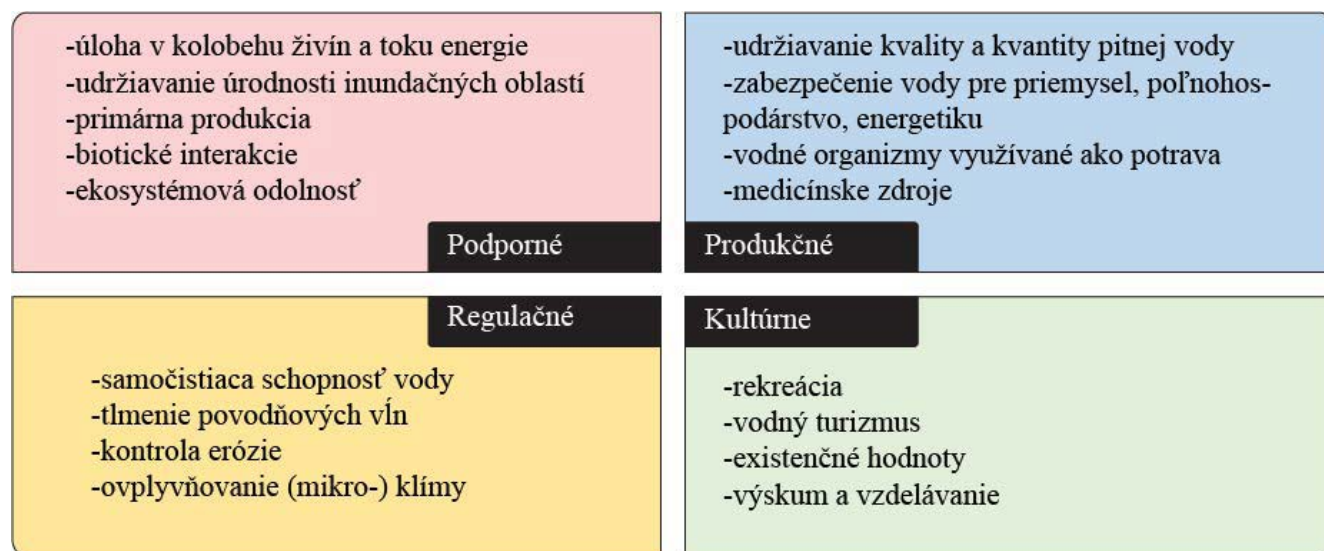
Zjednodušená schéma sladkovodného ekosystému. Štruktúra a fungovanie ekosystému je výsledkom interakcií medzi organizmami a abiotickým prostredím ako aj medzi organizmami navzájom
Zdroj: Donna Ka, 2017; upravené autorom

Dôležitosť sladkovodných ekosystémov vo vzťahu k našej spoločnosti a jej blahobytu vieme celkom dobre a zároveň jednoducho vysvetliť pomocou koncepcie ekosystémových služieb. Ekosystémové služby zabezpečujú podmienky a procesy (napr. zloženie súčasnej atmosféry alebo rozklad odumretej organickej hmoty), ktoré vytvárajú a zabezpečujú ekosystémy a organizmy, čím podporujú a obohacujú ľudský život.

Rozdeľujú sa na štyri základné kategórie (Eliáš, 2010; Reid a kol., 2005): produkčné, regulačné, podporné a kultúrne. Z **produkčných** služieb získavame určitý typ produktu (potravinu, palivo, sladkú vodu, biochemické látky využiteľné v medicíne či genetické zdroje). **Regulačné** služby vyplývajú zo samoregulačných ekosystémových procesov (regulácia kvality ovzdušia a vody, biologická kontrola škodcov, opelenie alebo regulácia klímy). Medzi **podporné** služby patria nevyhnutné, základné procesy dôležité pre udržanie iných typov ekosystémových služieb (fotosyntéza, primárna produkcia, hydrologický cyklus, kolobeh živín, tvorba pôd atď.). **Kultúrne** služby predstavujú nemateriálne ekosystémové

benefity, ako napríklad vyžitie sa a oddych v prírode, estetika krajiny, spirituálny význam, výskum, kultúrne dedičstvo, *genius loci*.

Medzi služby sladkovodných ekosystémov môžeme zaradiť napr. zabezpečovanie dostatku kvalitnej pitnej vody, ochranu pred povodňovými vlnami, podporu úrodnosti pôd záplavových oblastí, zvyšovanie ekologickej stability krajiny, podpora rozkladu odumretej organickej hmoty, poskytovanie potravy, priestoru pre rekreáciu, výskum či vzdelávanie. (obr. 2). Pokiaľ by sme sa pokúsili kvantifikovať ekonomický význam sladkovodných ekosystémov (priamych aj nepriamych služieb, ktoré poskytujú), dostali by sme sa až na hodnotu 60 % globálneho HDP (World Wide Fund for Nature, 2023).

Obr. 2.

Príklady ekosystémových služieb poskytované sladkovodnými ekosystémami
Zdroj: Aylward a kol., 2005: 216

Sladkovodné ekosystémy nám teda poskytujú široké spektrum úžitkov, ktoré zvyšujú kvalitu nielen nášho života, ale bez ktorých by naša spoločnosť nemohla ani existovať (Hayat, Gupta, 2016). Aby sme z nich však mohli profitovať aj v budúcnosti a dlhodobo, musíme im zabezpečiť náležitú ochranu. S ich narúšaním sa totiž začne znižovať aj kvalita a množstvo poskytovaných ekosystémových služieb (Dodds a kol., 2013; Dudgeon, 2010). Preto je dôležité, aby si verejnosť osvojila ekosystémový pohľad na vodstvo vôkol nej a lepšie si uvedomovala, aké následky jej správanie môže mať (Baron a kol., 2002). Tak ako vyrúbaním lesa nezmnú len stromy, tak isto sa napriamením toku neskrátí len jeho dĺžka. Nadmerným odberom vody sa nezníži len hĺbka rieky. Plastová fľaša vyhodená do jazera nie je len neestetická, je aj zdrojom mikroplastov, ktoré sa cez potravný reťazec nakoniec dostávajú aj na náš tanier. Spôsobov, ako na sladkovodné ekosystémy pôsobíme, je mnoho. Preto venujem tejto problematike samostatnú kapitolu.

Predtým, než sa začnem venovať negatívnym vplyvom ľudskej činnosti, podme sa najprv pozrieť na to pozitívne. Na azda najväčšie prírodné bohatstvo našej krajiny – vodu.

Základné charakteristiky vodstva našej krajiny

Ak by sme mali pre krajinu našej republiky zvoliť jeden definujúci atribút, hornatosť by určite napadla mnohým z nás. A veru oprávnene – povrch Slovenska je tvorený prevaž-

ne Západnými Karpatmi (ktoré sú súčasťou tzv. Karpatského oblúka). Táto hornatosť sa zákonite odzrkadlila aj na charaktere riečnej sústavy: „Ich geologický vývoj a neskoršie povrchová modelácia podmienili vznik centrifugálnej riečnej siete. Spod ústrednej klenby Západných Karpát, ktorú vytvárajú masívy Tatier, Nízkych Tatier a Slovenského Rudohoria, vyteká na všetky strany prevažná väčšina významnejších riek Slovenska.“ (Lukniš a kol., 1972: 284). Vďaka výškovej členitosti nášho územia máme na Slovensku zastúpené pestré typy tokov, od vysokohorských prameňov a bystrín po mohutné nížinné rieky. Horské masívy okrem toho ovplyvňujú aj kolobeh vody v atmosfére – „vyčesávajú“ vodu zo vzduchu a slúžia ako pomyselná strecha príslušného územia, po ktorej vyzrážaná voda steká do nižšie položených území (na zrážky najbohatšia oblasť Slovenska je, celkom prirodzene, oblasť Vysokých Tatier).

Z hľadiska spravovania zaraďujeme vodné toky Slovenska do desiatich čiastkových povodí: povodie Dunaja, Moravy, Váhu, Hrona, Ipľa, Slanej, Bodvy, Hornádu, Bodrogu (spadajúce do úmoria Čierneho mora) a Dunajca a Popradu (úmorie Baltského mora).

Keďže má naša krajina pomerne hustú riečnu sieť, venovať sa detailne ich hydrologickým charakteristikám by bolo časovo a priestorovo náročné. Navyše, dlhšie rieky sa pozdĺž ich toku funkčne a hydrologicky výrazne menia (prameň a pramenná stružka predstavujú diametrálne odlišné prostredie ako dolná časť toku; Vannote a kol., 1980). V prípade záujmu o detailnejšie informácie o vodstve našej krajiny však môže čitateľ siahnuť napríklad po už vyššie spomínanej publikácii Lukniš a kol. (1972). Aspoň za zmienku však určite stojí niekoľko skutočností: našou najdlhšou riekou je Váh (403 km); najmohutnejšou Dunaj (celková dĺžka 2850 km, dĺžka na Slovensku 172 km); ako najsplavovanejšia sa uvádza rieka Hron (zároveň naša druhá najdlhšia rieka, 271 km); o rieke Belá sa hovorí ako o poslednej slovenskej divokej rieke (horská rieka nespútaná technickými úpravami); rieka Tisa, ktorá preteká našim územím len na dĺžke 5,6 km, predstavuje náš najkratší veľtok (a výnimočným je aj tzv. kvitnutie Tisy – prírodný fenomén masového liahnutia podeniak); niva rieky Moravy bola súčasťou tzv. „železnej opony“ a jej biologické hodnoty zostali na mnohých miestach zachované v dôsledku veľmi obmedzeného využívania človekom za minulého režimu (sekundárne vznikli akési nezamýšľané rezervácie).

Na rozdiel od riek na prirodzene vymodelované jazerá je naša krajina chudobná. Najpočetnejšími z nich sú ľadovcové jazerá (plesá). Najviac ich nájdeme v oblasti Tatier, ale čiastočne taktiež v Nízkych Tatrách. Predstavujú relikty glaciálnej činnosti z obdobia posledného zaľadnenia. Podľa vzniku ich rozlišujeme na plesá karové (vhlbené v ľadovcových kotloch), hradené morénovým materiálom (zahradené ľadovcom nahromadenou horninou – morénou) alebo plesá zmiešaného typu (karové s hradiacou morénou). V Tatrách sa taktiež nachádzajú dve krasové plesá v Širokej doline, ktoré vznikli prepadnutím stropu jaskyne (Lackovič, 2015).

Jazerá, ktoré vznikli v dôsledku zosuvu hornín a pôdy, označujeme ako jazerá hradené zosuvom. Ide napríklad o Jezersko jazero na Spišskej Magure, Morské oko vo Vihorlate, Jazero Izra v Slanských vrchoch, Žakýlske pleso v Štiavnických vrchoch či Jazero Blatné vo Veľkej Fatre. Výnimočným v našej krajine je Lakšárske jazero, ktoré sa vytvorilo v terénnej medzidunovej depresii na eolických sedimentoch. Postupným vyzrážaním chemických sedimentov vznikli malé jazierka v travertínoch, ktoré môžeme nájsť napr. pri obci Mičiná (národná prírodná pamiatka Mičinské travertíny) alebo na dolnom Liptove (prírodná rezervácia Sliačske travertíny). Zaujímavý a dôležitý biotop predstavujú kraso-

vé jazierka, pretože vo vápencových oblastiach sa voda veľmi rýchlo stratí v podzemí. Ide napr. o Jašteričie jazero, Smradľavé jazierko alebo Okrúhlu jamu. Jazerá, ktoré vznikli meandrovaním rieky, označujeme ako poriečne jazerá (mŕtve ramená). Ide o bývalý riečny ohyb, ktorý postupom času stratil kontakt s hlavným tokom (Lukniš a kol., 1972; Polčák, 2015).

Vlastnú kategóriu vodných útvarov predstavujú človekom vytvorené (antropogénne) vodné nádrže. Radíme sem klauzy (vybudované za účelom splavovania dreva), tajchy (banské vodné nádrže) a rybníky (určené predovšetkým na chov rýb). Medzi vodohospodársky najvýznamnejšie a plošne najrozsiahlejšie však patria priehrady. Slúžia najmä ako zásobáreň vody, zdroj energie (hydroelektrárne), chránia pred povodňami, ale majú taktiež rekreačnú funkciu. Zároveň však platí, že výstavba priehrad predstavuje veľký zásah do riečneho ekosystému a príľahlej krajiny.

Vplyv človeka na sladkovodné ekosystémy

Napriek tomu, že nám sladkovodné ekosystémy poskytujú pestré spektrum služieb, mnohé z nich sú dokonca existenciálne, dôsledkom našej činnosti patria v súčasnosti medzi najviac ohrozené a najviac pozmenené ekosystémy na Zemi (Carpenter, 2011; Dudgeon a kol., 2006).

Klimatická zmena ovplyvňuje sladkovodné ekosystémy priamo zmenami v teplote vody, zmenami v rozložení a intenzite zrážok a dĺžke trvania snehovej a ľadovej pokrývky. Vyššia teplota vody môže tiež znížiť maximálnu kapacitu saturácie kyslíkom, zvýšiť produktivitu a mať za následok zmeny v dynamike stratifikácie (premiešavania a rozvrstvovania vodného stĺpca), čo môže veľmi významne ovplyvniť vodné organizmy (Woodward a kol., 2010).

Znečistením rozumieme zmeny fyzikálno-chemických vlastností vody, ktoré znižujú jej kvalitu. Patrí sem okysľovanie vôd (acidifikácia), znečistenie organickými a toxickými látkami, tepelné znečistenie, ako aj zvýšené množstvo suspendovaných látok.

(i) Okysľovanie vôd je spôsobené imisiami oxidov sýry a dusíka z priemyselnej činnosti. Tento proces vrcholil v minulom storočí. Znižuje sa pH vody, zvyšuje sa koncentrácia hliníka a iných stopových prvkov, narúšajú sa medzidruhové interakcie a dochádza k významným zmenám v štruktúre spoločenstiev (Svitok a kol., 2021).

(ii) Znečistenie organickými látkami má za následok zníženie koncentrácie kyslíka, zvyšuje sa množstvo suspendovaných látok, na organizmy má toxický vplyv. V súčasnosti najväčšiu formu organického znečistenia s veľmi negatívnymi ekologickými a ekonomickými dopadmi predstavuje antropogénna eutrofizácia – zvyšovanie množstva a zmena pomeru živín. Má za následok napr. zvýšenú produkciu, zmenu kyslíkových pomerov aj zmeny v spoločenstvách. Do vôd sa tento nadbytok živín dostáva splaškovými vodami, močovkou či z poľnohospodárstva. Najnápadnejším prejavom eutrofizácie stojatých vôd je tvorba tzv. vodného kvetu – masívneho rozvoja fytoplanktónu, najmä rias a siníc, ako aj masové hynutie rýb (Harper, 1992).

(iii) Ťažké kovy (Hg, Cd, Cu, Zn, Ni, Pb, Cr, Al, Co) majú na organizmy priamy toxický vplyv, môžu meniť pH vody, ovplyvňovať príjem kyslíka, spôsobovať morfológické deformácie, meniť ekosystémové procesy a kumulovať sa vo vyšších trofických úrovniach potravných reťazcov (Chen a kol., 2000).

(iv) K ďalším formám znečistenia môže dôjsť neúmyselnou alebo zámernou aplikáciou pesticídov (veľmi ťažko odbúrateľné), tepelným znečistením, napr. vypúšťaním vôd s vyššou teplotou z priemyselnej výroby alebo elektrární (teplota predstavuje jeden z najvýznamnejších faktorov vo vodnom prostredí) alebo zvýšeným prísunom suspendovaných látok.

(v) V súčasnosti predstavuje potenciálne veľmi nebezpečnú formu znečistenia vôd znečistenie farmaceutickými látkami (o ich vplyve na vodné organizmy nevieme takmer nič; Matthiessen, 2000) a čoraz väčšie množstvo mikroplastov (Al-Thawadi, 2020).

Veľkú hrozbu pre sladkovodné ekosystémy predstavujú **invázie nepôvodných druhov**. Môžu veľmi významne ovplyvniť štruktúru spoločenstiev a fungovanie celého ekosystému. Mnohé z nich takisto priamo spôsobujú značné ekonomické škody (Strayer, 2010).

Technické úpravy tokov významným spôsobom modifikujú hydrologické a ekologické vlastnosti riek. Výstavba priehrad vedie napr. k zmenám v hydrodynamike, prietokovom a teplotnom režime alebo transporte organického materiálu. Narušená je celková konektivita toku (narušenie tzv. riečneho kontinua). Napriamovanie koryta, úpravy jeho profilu, dláždenie prefabrikátmi či zapúšťanie toku pod zem znižuje samotnú dĺžku vodného toku, znižovanie jeho podielu v krajine, dochádza k úbytku biotopov, menia sa podmienky prostredia pre vodné organizmy alebo môže dochádzať ku zarezávaniu vodného toku (Kravčík a kol., 2000).

V neposlednom rade na sladkovodné ekosystémy pôsobia takisto **zmeny vo využívaní krajiny**. Môžu mať za následok zvýšený prísun minerálnych častíc a živín z povodia, zmeny v hydrologických pomeroch, vstupoch organickej hmoty, zmenu svetelných podmienok či priamu likvidáciu brehových porastov.

Tieto negatívne prejavy ľudskej činnosti spôsobujú znižovanie kvality a kvantity pitnej vody, ako aj ostatných funkcií, ktoré nám sladkovodné ekosystémy poskytujú (Dodds a kol., 2013). Všetky menované disturbancie môžu samozrejme pôsobiť na ekosystém paralelne a vyvolať interaktívny efekt s ťažko predpovedateľnými následkami (Craig a kol., 2017; Dudgeon, 2019). Preto je dôležité uvedomovať si vplyv našich aktivít na okolité prírodu, nepodpílovať si pod sebou pomyselný konár a snažiť sa zabrániť rozpadu štruktúry a funkcií ekosystémov (Dudgeon, 2010). „Ekologická gramotnosť“ bude dôležitou súčasťou všeobecného vzdelania ľudí v 21. storočí (Townsend a kol., 2010). Bez nej sa môže spoločensko-politický diskurz ubrať zlým smerom (Folke, 2003). Jeden z prvých krokov k tomuto cieľu môže predstavovať osvojenie tzv. „sladkovodnej etiky“ (Cooke a kol., 2021), zodpovedného a racionálneho využívania a manažmentu sladkovodných zdrojov.

Záver

Hlavným cieľom nastolenej triády okruhov bola snaha o priblíženie pestrosti vodstva našej krajiny a vysvetlenie významu vody v našom živote, najmä cez ekosystémový pohľad. Tento text však zďaleka nemožno považovať za vyčerpávajúci – predstavuje len letmý dotyk s rozoberanou problematikou.

Hovorí sa, že prírodu treba chrániť, menej sa však už vysvetľuje, prečo. Málo sa hovorí o tom, že napriek nášmu modernému spôsobu života, keď sa čoraz viac ľudí sťahuje do miest a technológie dominujú nášmu každodennému životu, sme na prírode stále exis-

tenciálne závislí. Strata osobného kontaktu a vzťahu k prírode, nekompensovaná pragmatickým vysvetľovaním a porozumením významu fungujúcich ekosystémov, môže mať za následok neakceptovanie politik súvisiacich s ochranou životného prostredia alebo nešetrné sa správanie k prírode, našej krajine či jej zdrojom.

Vzťah medzi sladkovodnými ekosystémami a ľuďmi je obojstranný. Nielen sladkovodné ekosystémy poskytujú benefity nám ľuďom, ale aj my na nich vplyvame svojou činnosťou – žiaľ, hlavne negatívne. Keďže ekosystémové služby, ktoré nám poskytujú, závisia od spôsobu využívania tohto zdroja, je čas zamyslieť sa nad tým, ako k ich manažmentu budeme pristupovať. Tento manažment však má byť profesionálny – povrchové vodstvá sú v skutočnosti komplexné systémy, nie jednoduché masy vody. Predstavujú pomyselné tepny našej biosféry, základ kvalitného a dôstojného života – *sine aqua, non est vita*. Mali by sme im preto zabezpečiť aj náležitú ochranu. Slovenská republika je našťastie na tento zdroj pomerne bohatá. Tečúce a stojaté vody sú súčasťou nášho prírodného bohatstva. O to zodpovednejšie by sme sa však mali k tomuto zdroju správať. A bola by škoda, ak by sme o tieto ekosystémy, pri ktorých nachádzame v letných sparných dňoch útočisko pred všadeprítomnou pálavou, prišli. O ekosystémy, ktoré za:

...jasného, slnečného dňa, keď červenavce prekvitajú vo veľkých hĺbkach v priezračných vodách, oživené mnohými druhmi hmyzu a rýb, poskytujú nádherné predstavenie; a dlhé stonky bielych a žltých lekien môžu byť pozorované od ich plávajúcich kvetov až po dno ku koreňom (W. Gardiner ex Harper, 1992: 1).

Referencie

- Al-Thawadi, S. (2020). Microplastics and nanoplastics in aquatic environments: Challenges and threats to aquatic organisms. *Arabian Journal for Science and Engineering*, 45(6), 4419-4440. <https://doi.org/10.1007/s13369-020-04402-z>
- Aylward, B., Bandyopadhyay, J., Belausteguigotia, J. C., Börkey, P., Cassar, A. Z., Meadors, L., Saade, L., Siebentritt, M., Stein, R., Tognetti, S., Tortajada, C. (2005). Freshwater ecosystem services. *Ecosystems and human well-being: policy responses*, 3, 213-256.
- Baron, J. S., Poff, N. L., Angermeier, P. L., Dahm, C. N., Gleick, P. H., Hairston Jr, N. G., Jackson, R. B., Johnston, C. A., Richter, B. D., Steinman, A. D. (2002). Meeting ecological and societal needs for freshwater. *Ecological Applications*, 12(5), 1247-1260. <https://doi.org/10.1890/1051-0761>
- Bernauer, T., Böhmelt, T. (2020). International conflict and cooperation over freshwater resources. *Nature Sustainability*, 3(5), 350-356. <https://doi.org/10.1038/s41893-020-0479-8>.
- Brönmark, C., Hansson, L. A. (2017). *The biology of lakes and ponds*. New York: Oxford university press.
- Carpenter, S. R., Stanley, E. H., Vander Zanden, M. J. (2011). State of the world's freshwater ecosystems: physical, chemical, and biological changes. *Annual review of Environment and Resources*, 36, 75-99. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-021810-094524>
- Castello, L., McGrath, D. G., Hess, L. L., Coe, M. T., Lefebvre, P. A., Petry, P., Macedo, M. N., Renó, V. F. Arantes, C. C. (2013). The vulnerability of Amazon freshwater ecosystems. *Conservation letters*, 6(4), 217-229. <https://doi.org/10.1111/conl.12008>
- Chen, C. Y., Stemberger, R. S., Klaue, B., Blum, J. D., Pickhardt, P. C., Folt, C. L. (2000). Accumulation of heavy metals in food web components across a gradient of lakes. *Limnology and Oceanography*, 45(7), 1525-1536. <https://doi.org/10.4319/lo.2000.45.7.1525>
- Cooke, S. J., Lynch, A. J., Piccolo, J. J., Olden, J. D., Reid, A. J., Ormerod, S. J. (2021). Stewardship

and management of freshwater ecosystems: From Leopold's land ethic to a freshwater ethic. *Aquatic Conservation: Marine and Freshwater Ecosystems*, 31(6), 1499-1511. <https://doi.org/10.1002/aqc.3537>

- Craig, L. S., Olden, J. D., Arthington, A. H., Entekin, S., Hawkins, C. P., Kelly, J. J., Kennedy, K. A., Maitland, B. M., Rosi, E. J., Roy, A. H., Strayer, D. L., Tank, J. L., West, A. O. Wooten, M. S. (2017). Meeting the challenge of interacting threats in freshwater ecosystems: A call to scientists and managers. *Elem Sci Anth*, 5(72), 1-15. <https://doi.org/10.1525/elementa.256>
- Dodds, W. K., Perkin, J. S., Gerken, J. E. (2013). Human impact on freshwater ecosystem services: A global perspective. *Environmental science & technology*, 47(16), 9061-9068. <https://doi.org/10.1021/es4021052>
- Dudgeon, D., Arthington, A. H., Gessner, M. O., Kawabata, Z. I., Knowler, D. J., Lévêque, C., Naiman, R. J., Prieur-Richard, A-H., Soto, D., Stiasny, M. L. J. Sullivan, C. A. (2006). Freshwater biodiversity: Importance, threats, status and conservation challenges. *Biological reviews*, 81(2), 163-182. <https://doi.org/10.1017/S1464793105006950>
- Dudgeon, D. (2010). Prospects for sustaining freshwater biodiversity in the 21st century: Linking ecosystem structure and function. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 2(5-6), 422-430. <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2010.09.001>
- Dudgeon, D. (2019). Multiple threats imperil freshwater biodiversity in the Anthropocene. *Current Biology*, 29(19), R960-R967. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2019.08.002>
- Donna Ka. (9.10.2017). *Freshwater lake ecosystem* [obrázok]. Shutterstock. <https://www.shutterstock.com/image-vector/freshwater-lake-ecosystem-730900681>
- Eliáš, P. (2010). Od funkcií vegetácie k ekosystémovým službám. *Životné prostredie*, 44(2), 59-64.
- Folke, C. (2003). Freshwater for resilience: A shift in thinking. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*, 358(1440), 2027-2036. <https://doi.org/10.1098/rstb.2003.1385>
- Gleeson, T., Wang-Erlandsson, L., Porkka, M., Zipper, S. C., Jaramillo, F., Gerten, D., Fetzer, I., Cornell, S. E., Piemontese, L., Gordon, L. J., Rockström, J., Oki, T., Sivapalan, M., Wada, Y., Brauman, K. A., Flörke, M., Bierkens, M. F. P., Lehner, B., Keys, P., Kummu, M., Wagener, T., Dadson, S., Troy, T. J., Steffen, W., Falkenmark, M., Famiglietti, J. S. (2020). Illuminating water cycle modifications and Earth system resilience in the Anthropocene. *Water Resources Research*, 56(4). <https://doi.org/10.1029/2019WR024957>
- Gleick, P. H. (1998). Water in crisis: Paths to sustainable water use. *Ecological applications*, 8(3), 571-579. [https://doi.org/10.1890/1051-0761\(1998\)008\[0571:WICPTS\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1890/1051-0761(1998)008[0571:WICPTS]2.0.CO;2)
- Harper, D. M. (1992). *Eutrophication of freshwaters*. London: Chapman & Hall.
- Hayat, S., Gupta, J. (2016). Kinds of freshwater and their relation to ecosystem services and human well-being. *Water Policy*, 18(5), 1229-1246. <https://doi.org/10.2166/wp.2016.182>
- Hoegh-Guldberg, O., Bruno, J. F. (2010). The impact of climate change on the world's marine ecosystems. *Science*, 328(5985), 1523-1528. <https://doi.org/10.1126/science.1189930>
- Kravčík, M., Tešliar, J., Hronský, J., Pajtinková, J., Ičo, T., Bachňák, M., Petráš, P., Lisoňová, M., Zvara, R. (2000). *Voda pre tretie tisícročie*. Košice: Ľudia a voda.
- Lukniš, M., Bako, J., Berta, J., Ferianc, O., Feriancová-Masárová, Z., Fusán, O., Futák, J., Hejný, S., Jurko, A., Korbel, L., Kurpelová, M., Mičian, Ľ., Michalko, J., Petrovič, Š., Schmidt, Z., Šimo, E., Vilček, F., Zaťko, M. (1972). *Slovensko: Príroda*. Bratislava: Obzor.
- Kundzewicz, Z. W., Mata, L. J., Arnell, N. W., Döll, P., Jimenez, B., Miller, K., Oki, T., ŞEN, Z., Shiklomanov, I. (2008). The implications of projected climate change for freshwater resources and their management. *Hydrological sciences journal*, 53(1), 3-10. <https://doi.org/10.1623/hysj.53.1.3>
- Lackovič, M. (2015). *Prírodné krásy Slovenska – Plesá*. Bratislava: Dajama.

- Lal, P., Alavalapati, J. R., Mercer, E. D. (2011). Socio-economic impacts of climate change on rural United States. *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change*, 16, 819-844. <https://doi.org/10.1007/s11027-011-9295-9>
- Matthiessen, P. (2000). Is endocrine disruption a significant ecological issue? *Ecotoxicology*, 9, 21-24. <https://doi.org/10.1023/A:1008907926684>
- McDonald, R. I., Green, P., Balk, D., Fekete, B. M., Revenga, C., Todd, M., Montgomery, M. (2011). Urban growth, climate change, and freshwater availability. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108(15), 6312-6317. <https://doi.org/10.1073/pnas.1011615108>
- Polčák, N. (2015). *Jazerá na Slovensku, ich využitie a ochrana*. Bratislava: Katedra fyzickej geografie a geoekológie PriF UK, EDULAB, Klub učiteľov geovied. <http://www.fyzickageografia.sk/geovedy/texty/polcak15.pdf>
- Reid, W. V., Mooney, H. A., Cropper, A., Capistrano, D., Carpenter, S. R., Chopra, K., Dasgupta, P., Dietz, T., Duraiappah, A. K., Hassan, R., Kasperson, R., Leemans, R., May, R. M., McMichael, A. J., Pingali, P., Samper, C., Scholes, R., Watson, R.T., Zakri, A. H., Shidong, Z., Ash, N. J., Bennett, E., Kumar, P., Lee, M. J., Raudsepp-Hearne, C., Simons, H., Thonell, J., Zurek, M.B. (2005). *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis. Millenium Ecosystem Assessment*. Washington DC: Island Press.
- Rumschlag, S. L., Mahon, M. B., Jones, D. K., Battaglin, W., Behrens, J., Bernhardt, E. S., Bradley, P., Brown, E., De Laender, F., Hill, R., Kunz, S., Lee, S., Rosi, E., Schäfer, R., Schmidt, T. S., Simonin, M., Smalling, K., Voss, K. Rohr, J. R. (2023). Density declines, richness increases, and composition shifts in stream macroinvertebrates. *Science Advances*, 9(18). <https://doi.org/10.1126/sciadv.adf4896>
- Sivakumar, B. (2011). Water crisis: From conflict to cooperation—an overview. *Hydrological Sciences Journal*, 56(4), 531-552. <https://doi.org/10.1080/02626667.2011.580747>
- Strayer, D. L. (2010). Alien species in fresh waters: Ecological effects, interactions with other stressors, and prospects for the future. *Freshwater biology*, 55, 152-174. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2427.2009.02380.x>
- Svitok, M., Kubovčík, V., Kopáček, J., Bitušík, P. (2021). Temporal trends and spatial patterns of chironomid communities in alpine lakes recovering from acidification under accelerating climate change. *Freshwater Biology*, 66(12), 2223-2239. <https://doi.org/10.1111/fwb.13827>
- Townsend, C. R., Begon, M., Harper, J. L. (2010). *Základy ekológie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Ústava SR. čl. 44-45. <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1992/460/>
- Vannote, R. L., Minshall, G. W., Cummins, K. W., Sedell, J. R., Cushing, C. E. (1980). The river continuum concept. *Canadian journal of fisheries and aquatic sciences*, 37(1), 130-137. <https://doi.org/10.1139/f80-017>
- Wetzel, R. G. (2001). *Limnology: Lake and river ecosystems*. New York: Academic press.
- Woodward, G., Perkins, D. M., Brown, L. E. (2010). Climate change and freshwater ecosystems: Impacts across multiple levels of organization. *Philosophical Transactions of the Royal Society. Biological Sciences*, 365(1549), 2093-2106. <https://doi.org/10.1098/rstb.2010.0055>
- World Wide Fund for Nature. (2023). High Cost of Cheap Water: The True Value of Water and Freshwater Ecosystems to People and Planet. *Gland: World Wide Fund for Nature*. https://wwfint.awsassets.panda.org/downloads/wwf_high-cost-of-cheap-water-report_web.pdf

Niektoré prístupy a riešenia k zmene klímy v našej spoločnosti

Some approaches and solutions to climate change in our society

DOI: 10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.05

Daniela Hrončová

Abstract

This article deals with current problems in society – the consequences of climate change (drought, floods, migration, etc.) and tries to find solutions in connection with mitigation and adaptation. Spreading ideas about solutions and examples of good practice in society between generations, or within one social group, represents an important process of transfer of experience and information. This article formulates what are the current ideas about climate change solutions and examples of good practice. The information was gathered from discussions with climatologist Milan Lapin and scientist Marcela Morvová. The author also explored the state of the preparation of the climate plan in the urban areas of the capital of the Slovak Republic – Bratislava. In each city district, there are already some examples of good practice suitable for a particular idea of climate change solutions in our society. Ecological holidays in society, such as Earth Day, Water Day, Forest Day, are an opportunity for education and dissemination of information necessary for mitigating the consequences of climate change, including global warming and drought. In the article, the author also discusses the significance of ecological holidays and customs in relation to finding solutions to climate change.

Keywords

climate change, examples of good practice, awareness, climate plan

Klíčové slová

zmene klímy, príklady dobrej praxe, osвета, klimatický plán

Kontakt / Contact

Mgr. Daniela Hrončová, Európsky klimatický pakt, Vzdelávanie pre klímu – Slovensko, Palisády 13, 811 03 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: daniela.hron@gmail.com

Ako citovať / How to cite

Hrončová, D. (2024). Niektoré prístupy a riešenia k zmene klímy v našej spoločnosti. *Etnologické rozpravy*, 31(1), 46-53. <https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.05>

Zmena klímy je v súčasnosti veľmi aktuálna téma. K problémom v spoločnosti patria aj dôsledky klimatickej zmeny (sucho, povodne, migrácia a pod.). Je potrebné hľadať riešenia v súvislosti s mitigáciou (znižovanie emisií skleníkových plynov) a adaptáciou. Cieľom článku je prispieť k tomuto procesu, použiť overené zdroje vedeckých informácií a akceptovateľné postupy, ktoré sú v aktuálnej situácii častého pracovného vyťaženia ľudí v našej spoločnosti realizované v rámci elektronickej a telefonickkej osobnej komunikácie a pološtruktúrovaného interview. Komunikácia medzi vedcami a verejnosťou môže byť pre našu spoločnosť kľúčová. Šírenie predstáv o riešeniach a príkladoch dobrej praxe v spoločnosti medzi generáciami, prípadne v rámci jednej sociálnej skupiny, predstavuje dôležitý proces odovzdávania skúseností a informácií. V *Kvalitatívnom prieskume postojov a názorových schém slovenskej verejnosti k otázkam zmien klímy a klimatických resp. „zeleňých“ politík a ich dopadov na ľudí z roku 2022* sa uvádza:

Pojem „zmena klímy“ nie je už pre bežného človeka ani odborný výraz, ani mediálny buzzword. Ľudia si ho osvojili na pomenovanie javu, ktorý poznajú z osobnej skúsenosti. Bez ohľadu na vek sa ich spomienky z minulosti spájajú s inými prejavmi podnebia, než aké registrujú v súčasnosti (Krajhanzl a kol., 2022: 4).

Na to aby sme vedeli riešiť problémy v súvislosti so zmenou klímy, napr. sucho, povodne, migráciu a pod., potrebujeme realizovať riešenia za účelom mitigácie i adaptácie. Riešenia na zmiernenie klimatickej zmeny sa realizujú na lokálnej i globálnej úrovni. V švédskom Štokholme sa v roku 1972 konala medzinárodná konferencia Organizácie Spojených národov (OSN) o životnom prostredí. Bola prvou veľkou konferenciou OSN o environmentálnych otázkach na medzinárodnej úrovni. V roku 1988 sa zrodil Medzivládny panel o zmene klímy (IPCC), ktorý vytvorili Svetová meteorologická organizácia a OSN. Cieľom bolo vytvoriť zdroj objektívnych informácií o zmene klímy. V roku 1992 bol uzatvorený Rámcový dohovor OSN o zmene klímy, ktorý mal za cieľ zvýšenie povedomia verejnosti o zmene klímy a stabilizáciu koncentrácie skleníkových plynov v atmosfére. Malo sa tak predchádzať rizikám súvisiacim so zmenou klímy. Zriadila sa Konferencia zmluvných strán (COP) ako najvyšší orgán dohovoru. V roku 1995 sa uskutočnila prvá konferencia COP v Berlíne. Na základe toho vznikol Berlínsky mandát – katalóg záväzkov, ktorý umožňoval krajinám vybrať si na základe ich potrieb vhodnú iniciatívu. Následné konferencie COP sa konali každoročne a konajú sa dodnes (United Nations Climate Change, b. d.). Problémom však je, že aj napriek dohovoru globálna emisia rastie. Na základe meraní zahraničných vedcov z NASA (b. d.), The Intergovernmental Panel on Climate Change (b. d.), The Copernicus Climate Change Service (2024), ale aj slovenských klimatológov Slovenského hydrometeorologického ústavu hrozí prekročenie v medzinárodnom dohovore dohodnutej hranice otepľenia o 1,5 stupňa Celzia. Na základe rizika spojeného s globálnym otepľovaním vznikla iniciatíva Európskej komisie Európskej únie známa ako Európsky klimatický pakt (European Union, b. d.). Je súčasťou Európskej zelenej dohody

a pomáha EÚ splniť jej cieľ stať sa do roku 2050 klimaticky neutrálnou. Európsky klimatický pakt je hnutie ľudí zjednotených za spoločnú vec, z ktorých každý podniká kroky vo svojom vlastnom svete na vybudovanie udržateľnejšej Európy. Súčasťou sú jednotlivci i inštitúcie – majú svoju vlastnú zelenú misiu a spoločne sa snažia prispieť k zmierňovaniu zmeny klímy. Na Slovensku pôsobí viacero ambasádorov Európskeho klimatického paktu (vrátane autorky) a patria k najaktívnejším v Európe. Pomáhajú šíriť príklady dobrej praxe riešení zmeny klímy a angažujú sa v šírení osvetu. Okrem Európskeho klimatického paktu pôsobí na Slovensku aj skupina ľudí v rámci platformy Vzdelávanie pre klímu (European Commission, b. d.). Je to európska komunita pedagogických pracovníkov, študentov, ako aj zainteresovaných ľudí z ďalších sektorov, venujúcich sa environmentálnej výchove a vzdelávaniu s dôrazom na tému zmena klímy a jej zmierňovanie. Informácie o zmene klímy sú dostupné na webových stránkach spomínaných organizácií, ako aj na Facebooku. Dobrým príkladom praxe je napr. občianska angažovanosť, ktorá sa formuje na základe získavania informácií z overených odborných zdrojov. Na Facebooku je možné nájsť niekoľko skupín, ktoré sú zamerané na informácie o zmene klímy, vzájomnú inšpiráciu, podelenie sa o príklady dobrej praxe a komunikovanie vedeckých pozorovaní. Jedným z odborníkov, ktorí pôsobia v rámci vzdelávania verejnosti o problematike zmeny klímy aj v prostredí Facebooku, je slovenský klimatológ, profesor Milan Lapin. O zmene klímy prednáša na Fakulte matematiky, fyziky a informatiky Univerzity Komenského v Bratislave. Dlhoročne sleduje koncentráciu skleníkových plynov vo svete i v zahraničí a výsledky meraní sprostredkúva verejnosti. Vysvetľuje problematiku zmeny klímy zainteresovaným záujemcom. Dlhodobo diskutujeme na Facebooku o aktuálnych problémoch v spoločnosti – dôsledkoch zmeny klímy (sucho, povodne, migrácia atď.) a snažíme sa hľadať riešenia v súvislosti s mitigáciou a adaptáciou. Pri hľadaní odpovede aké sú predstavy ľudí o riešení zmeny klímy v našej spoločnosti, som ho kontaktovala, keďže ho považujem za odborníka. Ako uznávaného odborníka nielen na Slovensku, ale aj vo svete, som ho požiadala o informáciu, aká je jeho predstava o riešení zmeny klímy. Jeho predstava je nasledovná:

Adaptačné opatrenia môže robiť každý nezávisle od zvyšku sveta, no mitigačné opatrenia majú praktický zmysel len vtedy, keď sa robia v celosvetovej koordinácii (M. Lapin, osobná komunikácia, 30.1.2024).

Krajiny ako USA, EÚ, Japonsko, Rusko, Kanada, Austrália a niektoré ďalšie by mali najviac prispieť k zníženiu emisií skleníkových plynov do atmosféry. Krajiny ako Čína, India, Indonézia, Filipíny a mnohé ďalšie by sa mali vo svojich rýchlo rastúcich ekonomikách snažiť využívať moderné technológie s nízkymi emisiami skleníkových plynov na jednotku HDP a mali by sa snažiť aj o rózne opatrenia v požadovanom manažmente krajiny. Najchudobnejšie rozvojové krajiny by mali dostať pomoc od vyspelých krajín, pokiaľ ide o adaptačné opatrenia, ako aj znížovanie emisií skleníkových plynov v prípade rozvoja priemyslu. Mali by sme venovať väčšiu pozornosť lesom na celej Zemi a manažmentu konkrétnej krajiny, ako aj ekologickému odpadovému hospodárstvu. Zmierňujúce opatrenia musia byť, samozrejme, koordinované globálne pod záštitou OSN. Základným výstupom tohto procesu by mala byť národná a medzinárodná koordinácia adaptačných a mitigačných opatrení, ktoré by nemali byť vo vzájomnom rozpore. Na túto koordináciu je potrebná aj globálna zmluva v rámci OSN (Lapin, 2021: 94).

...je potrebné prijať zmierňujúce opatrenia na spomalenie zmeny klímy znížením emisií skleníkových plynov a zlepšením manažmentu krajiny, pričom takéto opatrenia musia vychádzať zo zmlúv na globálnej úrovni; v koordinácii so zmierňovacími opatreniami je potrebné pripraviť aj adaptačné opatrenia na zníženie negatívnych dopadov a využitie pozitívnych dopadov zmeny klímy. Je zrejmé, že najvyššiu prioritu majú opatrenia spojené s častejším výskytom sucha a búrkových zrážok ako v minulosti. Slovensko stále patrí ku krajinám s nízkou efektívnosťou využívania energie a malým podielom obnoviteľných zdrojov energie na celkovej energetickej zmesi, pričom to prináša ďalšiu možnosť zníženia zásahov človeka do svetového klimatického systému (Lapin, 2021: 96).

Novinkou z dielne Prognostického ústavu Slovenskej akadémie vied je správa Uhlíkovo neutrálne Slovensko do roku 2050 (2024), ktorá obsahuje dva scenáre ako dosiahnuť splnenie – buď prostredníctvom zmeny správania sa obyvateľov, alebo vďaka implementovaným politikám a opatreniam:

Je niekoľko spôsobov, ako je možné do roku 2050 dosiahnuť uhlíkovú neutralitu a zároveň naplniť aj naše iné záväzky. V nasledujúcom texte predkladáme jedno z možných nastavení smerovania slovenskej ekonomiky k uhlíkovej neutralite, ktoré však musí byť podporené účinnými politikami, zmenou správania a prístupu všetkých zainteresovaných strán: vlády, obyvateľov i podnikov (Dokupilová, Meríková, 2024: 10).

Docentku Marcelu Morvovú ktorá sa okrem iného zaoberá alternatívnou energiou a pôsobí na Fakulte matematiky, fyziky a informatiky Univerzity Komenského v Bratislave, som požiadala o vyjadrenie k téme prečerpávacej vodnej elektrárne Čierny Váh – či je to vhodná alternatíva pre Slovensko v súvislosti s obnoviteľnými zdrojmi energie za účelom zmierňovania zmeny klímy. Odpoveď bola nasledovná:

Projektovaná kapacita je 880 MW, ale reálna z bezpečnostných dôvodov je 730 MW. Má za úlohu predovšetkým stabilizovať frekvencie energetickej siete s presnosťou stotiny Herzu. Technicky sa to realizuje dosahovaním rovnováhy výroby a odberu na základe monitorovania systému každých 6 sekúnd. V prípade výpadku väčšieho zdroja, ktorý sa následne oddelí od zvyšku siete, prečerpávačka dokáže kompenzovať výkon na dobu 6 hodín. Slovensko ale potrebuje kompenzačné zdroje z časového hľadiska na asi 3 dni. Dve ďalšie malé prečerpávačky, Palcianska Maša a Dobšiná, majú dohromady menej ako 100 MW. Okrem toho Slovensko disponuje elektrolyznými systémami v Novákoch, ktoré využívajú elektrickú energiu v prípade nadbytku a paroplynový cyklus so zemným plynom v Malženiciach v prípade nedostatku elektrickej energie. Súčasné množstvo elektrickej energie vyrobenej z OZE tieto systémy dokážu kompenzovať a stabilizovať. Ďalší vývoj používania OZE nevyhnutne vyžaduje vybudovať ďalšie stabilizačné systémy (financuje sa to z položiek v rámci rozvodných systémov – 26 % z ceny elektrickej energie).

Pokiaľ chceme nejako významnejšie prispieť ku riešeniu globálneho otepľovania, treba sa v prvom rade obráť na teplo. Jeho spotreba je asi 5-krát väčšia ako spotreba elektrickej energie a jeho uskladňovanie je oveľa reálnejšie, ako je to v prípade elektrickej energie. Technické možnosti získavania a uskladňovania tep-

la sú lepšie, ale je to na samostatnú diskusiu. (M. Morvová, osobná komunikácia, 7.1.2024).

Kedže koordinácia opatrení je dôležitou súčasťou riešenia, zaujímalo ma, či aj napr. Bratislava má vypracovaný klimatický plán. Mailom a telefonicky som kontaktovala všetky mestské časti Bratislavy.

Na základe toho som získala prehľad o aktuálnych riešeniach, ktoré bratislavské mestské časti realizujú za účelom zmierňovania klimatickej zmeny. Ako príklad dobrej praxe môžem uviesť napr. mestskú časť Karlova Ves, ktorá už má vypracovaný *Klimatický akčný plán* (Hudeková a kol., 2020), ako aj svoje „dobré príklady z praxe z Karlovej Vsi“ publikované na webstránke *Odolné sídliská* (MČ Bratislava-Karlova Ves, 2018) (L. Nemcová, osobná komunikácia, 13.11.2023).

Mestská časť Rača vo všetkých aktuálnych projektoch a budovách ráta aj s opatreniami na zmierňovanie klimatických zmien a klimatický plán si plánuje vypracovať v tomto roku:

Čo sa týka mestskej časti Rača, tak vo všetkých našich projektoch a budovách samozrejme rátame aj s opatreniami na zmierňovanie klimatických zmien – vo viacerých prípadoch (aktuálne nová škôlka Kadnárova) budujeme zelené strechy, zadržujeme vodu (napr. projekt na úrade Alstrova 249) a riešime ďalšie opatrenia (výsadba kvetov, drevín a pod. – napr. zdravotné stredisko Hubeného), projekt klimatického plánu máme v pláne riešiť v roku 2024 (M. Drotován, osobná komunikácia, 28.8.2023).

Petržalka má zatiaľ schválený *Program hospodárskeho a sociálneho rozvoja mestskej časti Bratislava-Petržalka* (MČ Bratislava-Petržalka, b. d.) a plánuje sa pripojiť k pripravovanému *Akčnému plánu pre udržateľnú energiu a klímu* (SECAP) hlavného mesta Bratislavy:

Mestská časť Bratislava-Petržalka momentálne nemá k dispozícii špeciálnu koncepciu, riešiacu adaptačné opatrenia na zmenu klímy, resp. zatiaľ má schválenú len PHSR, kde sú niektoré opatrenia práve nastavené na zmenu klímy a adaptáciu na ňu.

Momentálne však rokujeme o pripojení sa k SECAPu hlavného mesta a taktiež o vlastnom SECAPe. V rámci prípravy vlastného SECAPu budeme kreovať aj pracovnú skupinu, kde by mali byť členovia, ktorí sa venujú priamo tejto téme (M. Kamhiyehová, osobná komunikácia, 13.11.2023).

Okrem koncepcií, ktoré riešia zmierňovanie klimatických zmien, mestská časť súčasne už realizuje: výsadbu drevín a krov vo verejnej zeleni a v rámci zachovania biodiverzity rieši aj odstraňovanie invázných drevín v zastavanom území mestskej časti (M. Kamhiyehová, osobná komunikácia, 19.2.2024).

Opatrenia, ktoré ako príklady dobrej praxe sformulovala mestská časť Dúbravka sú:

- výsadba drevín a krov;
- zakladanie biodiverzitu podporujúcich záhonov kvitnúcich kvetov (jarných i letných);
- zakladanie kvitnúcich lúk a opatrenia v udržiavaní verejných trávnikov;
- fotovoltaické panely ZŠ s výhľadom na osadenie aj na MŠ;
- vypracovanie vodozadržných projektov;

- spracovanie projektov na zateplenie budov pre zníženie ich energetickej náročnosti a realizácia zateplení;
- spracovanie projektu parčíku so zakomponovaním vodozádržných opatrení;
- zakúpenie elektrických služobných vozidiel (M. Smiešková, osobná komunikácia, 25.1.2024).

Mestská časť Lamač ako príklady svojej dobrej praxe uviedla tieto: rozširovanie zelených plôch; retenčné či vsakovacie opatrenia pri rekonštrukciách; zelené strechy na budovy; výsadba či náhrada stromov (I. Polakovič, osobná komunikácia, 10.11.2023). V mestskej časti Devín je dobrým príkladom praxe napr. pomerne „rozsiahla zalesnená časť“ (P. Krempaský, osobná komunikácia, 25.1.2024).

Je možné skonštatovať, že dobré príklady praxe opatrení bratislavských mestských častí sú väčšinou najmä výsadba stromov, vodozádržné opatrenia, zelené strechy ale napr. už aj obecná fotovoltaika. Triedenie odpadu pomocou špeciálnych kontajnerov priamo na detskom ihrisku sídliska mestskej časti Ružinov je taktiež možné pridať k príkladom dobrej praxe.

V roku 2019 bol v SR schválený Integrovaný národný energetický a klimatický plán na roky 2021– 2030 [...] Európska komisia (EK) vyhodnotila pozitívne predbežný pokrok v oblasti vnútorného energetického trhu, prístup v inováciách a energetickej bezpečnosti. EK zároveň vyjadrila potrebu podrobnejších opatrení a ambicióznějších aktivít v oblasti zvyšovania energetickej efektívnosti verejných budov, energetickej chudoby, zachytávania uhlíka, obnoviteľnej energie a adaptácie na zmenu klímy. Rovnako zdôraznila dôležitosť robustnejších stratégií, jasných časových rámcov a podrobných opatrení pre dosiahnutie cieľov v oblasti klímy a energie do roku 2030 (Dokupilová, Meríková, 2024: 5).

Keďže na predstavy ľudí o riešeníach zmeny klímy môžu vplývať rôzne zdroje informácií, je potrebné venovať čas aj kvalitnej environmentálnej výchove a vzdelávaniu za účelom zmierňovania zmeny klímy. Ekologické dni – sviatky v spoločnosti ako napr. Deň Zeme, Deň vody, Deň lesov a pod. sú príležitosťou nielen na osvetu a šírenie informácií potrebných na zmierňovanie dôsledkov zmeny klímy, napr. globálneho otepľovania, sucha atď., ale je to aj príležitosť na konkrétne vzdelávacie aktivity pre verejnosť. Význam ekologických dní – sviatkov a zvykov v súvislosti s predstavami o riešeníach zmeny klímy – je nesmierny, najmä ak sa k téme vyjadrujú odborníci a pozitívne vplývajú na rozvoj informovanosti a občianskej angažovanosti. S tým úzko súvisí aj význam výchovy, vzdelávania pre klímu a občianskej angažovanosti na príklade už spomínaného Európskeho klimatického paktu. V súčasnosti sa v online priestore objavujú návody na ekologické darčeky, ekologické upratovanie počas sviatkov, ekologické balenie darčiekov, tipy na upcycling (zo starého nové) atď. Je možné nájsť informácie o témach ako napr. Vianoce šetrné k prírode, Dušičky bez plastov, ale napr. aj farbenie vajčiek prírodnými farbami na Veľkú noc a pod. Jedným z ekologických dní–sviatkov je Deň Zeme (22. apríla). Do akcie s názvom Deň Zeme – Deň klímy sa už niekoľko rokov zapájajú viaceré slovenské múzeá. Pedagogickí pracovníci múzeí si k tomu vypracúvajú vlastné prezentácie súvisiace so zmenou klímy, ktoré prezentujú verejnosti v online priestore na svojich webových stránkach. Je to seriózny zdroj informácií, ktorý v sociálnej skupine môže poslúžiť ako prameň inšpirácie k téme zmena klímy v diskusii, či už v rovine osobného stretnutia alebo komunikácie na

Facebooku, Instagrame atď. Tematicky zamerané vzdelávacie aktivity, ako napr. online kvíz či odborné spracovanú kvalitnú prezentáciu pre verejnosť, je možné považovať za príklad dobrej praxe. Spomínané múzeá v súvislosti so zmenou klímy realizujú aj environmentálne vzdelávacie aktivity vo svojich priestoroch v rámci možností. Ďalším ekologickým dňom – sviatkom je Deň lesov (21. marca). V tento deň si inštitúcie aj jednotlivci pripomínajú význam lesov. Deň vody (22. marca) je zase možnosť na šírenie osvetu k téme voda ako nevyhnutnosť pre život. Témy vody, sucha, povodní, záplav, zachytávania dažďovej vody atď. úzko súvisia s témou zmeny klímy a je možné ich použiť vo vzdelávacích aktivitách. Jeden z najkompletnejších a najkvalitnejších kalendárov medzinárodných dní vrátane tých vyššie uvedených ekologických dní – sviatkov je *Kalendár medzinárodných dní* z dielne OSN, ktorý je dostupný na internete (United Nations, b. d.). Bolo by prínosné, ak by sa ekologické správanie stalo bežným návykom a aby sa postupom času rozšírilo v rámci našich tradícií, obyčajov a zvykov v spoločnosti. Prispelo by to k postupnému zmierňovaniu zmeny klímy.

Záver

V našej spoločnosti existujú aj také predstavy o riešení zmeny klímy, ktoré sú založené na kvalitných a odborných zdrojoch informácií a dlhoročných skúsenostiach. Pri riešení zmeny klímy je možné skombinovať viaceré prínosné riešenia. V prípade mitigačných opatrení je potrebná globálna koordinácia. Pri adaptačných opatreniach by sa mal brať ohľad na to, aby sa nevyučovali s mitigačnými opatreniami. Je potrebné venovať väčšiu pozornosť lesom, manažmentu krajiny, efektívnemu využívaniu energie i ekologickému odpadovému hospodárstvu. Ďalší vývoj používania obnoviteľných zdrojov energie nevyhnutne vyžaduje vybudovať ďalšie stabilizačné systémy. Mestské časti Bratislavy sa už taktiež angažujú v opatreniach na zmierňovanie zmeny klímy. V snahe o šírenie osvetu je možné využiť aj ekologické dni – sviatky ako napr. Deň lesov, Deň vody, Deň Zeme a pod. K zmierňovaniu zmeny klímy môžu pomôcť aj ekologické návyky, tradície a obyčaje. Environmentálna výchova je možnosťou ako zvýšiť povedomie o zmene klímy. Občiansku zaangažovanosť môže zvýšiť spolupráca Európskeho klimatického paktu, Vzdelávania pre klímu – Slovensko, slovenských múzeí, ako aj ďalších zainteresovaných inštitúcií a jednotlivcov.

Referencie

- Dokupilová, D., Repíková, M. (2024). *Uhlíkovo neutrálne Slovensko do roku 2050. Aktualizácia analýzy scenárov vývoja emisií skleníkových plynov v Slovenskej republike*. Bratislava: Prognostický ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied, Slovenská akadémia vied. https://www.prog.sav.sk/wp-content/uploads/SAV_Nizkoughlikove-Slovensko_2050_publikacia_2024.pdf
- European Commission. (b. d.). *Education for climate*. Získané 10.8.2023, z <https://education-for-climate.ec.europa.eu>
- European Union. (b. d.). *European climate pact*. Získané 20.8.2023, z <https://climate-pact.europa.eu>
- Hudeková, Z. a kol. (2020). *Klimatický akčný plán. Mestská časť Bratislava-Karlova Ves 2020 – 2030*. Bratislava: Mestská časť Bratislava-Karlova Ves. <https://www.karlovaves.sk/wp-content/uploads/2021/09/Klimaticky-akcny-plan.pdf>

- Krajhanzl, J., Chabada, T., Svobodová, R., Rosová T. (2022). *Kvalitatívny prieskum postojov a názorových schém slovenskej verejnosti k otázkam zmien klímy a klimatických resp. „zelených“ politik a ich dopadov na ľudí*. Bratislava: ACTLY s. r. o. https://slowakei.fes.de/fileadmin/user_upload/Ochrana_klimy_ocami_slovenskej_verejnosti_-_Sprava_z_prieskumu.pdf
- Lapin, M. (2021). Climate change, its impacts and possible measures in Slovakia. *Acta Horticulturae et Regiotecturae*, 24(s1), 90-96. <https://doi.org/10.2478/ahr-2021-0014>
- MČ Bratislava-Karlova Ves. (2018). *Sídliská ako živé miesta odolné voči zmene klímy*. Odolné sídliská. Získané 13.11.2023, z <https://odolnesidliska.sk>
- MČ Bratislava-Petržalka. (b. d.). *Program hospodárskeho a sociálneho rozvoja mestskej časti Bratislava-Petržalka*. Získané 12.3.2024, z <https://www.petrzalka.sk/samosprava/phsr/>
- NASA. (b. d.). *Climate change*. Získané 12.3.2024, z <https://climate.nasa.gov>
- The Copernicus Climate Change Service. (8.2.2024). *Copernicus: In 2024, the world experienced the warmest January on record*. Získané 12.3.2024, z <https://climate.copernicus.eu/copernicus-2024-world-experienced-warmest-january-record>
- The Intergovernmental Panel on Climate Change. (b. d.) *Global Warming of 1.5 °C*. Získané 12.3.2024, z <https://www.ipcc.ch/sr15/>
- United Nations Climate Change. (b. d.). *Conference of the Parties (COP)*. Získané 5.1.2024, z <https://unfccc.int/process/bodies/supreme-bodies/conference-of-the-parties-cop>
- United Nations. (b. d.). *List of international days and weeks*. Získané 27.8.2023, z www.un.org/en/observances/list-days-weeks

K životnému jubileu Dušana Raticu

On the jubilee of Dušan Ratica

DOI: 10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.06

Katarína Popelková

Kontakt / Contact

PhDr. Katarína Popelková, CSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: katarina.popelkova@savba.sk

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8163-4800>

Ako citovať / How to cite

Popelková, K. (2024). K životnému jubileu Dušana Raticu. *Etnologické rozpravy*, 31(1), 54-60. <https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.06>

Začiatkom tohto roka, 24. januára 2024, oslávil sedemdesiate narodeniny etnológ Mgr. Dušan Ratica, CSc., vedec a výrazná postava obdobia postkomunistickej transformácie Slovenskej akadémie vied, bývalý riaditeľ Národopisného ústavu, neskôr Ústavu etnológie SAV. Na tomto pracovisku pôsobil od ukončenia svojho univerzitného štúdia až po odchod do dôchodku nepretržite štyri desaťročia (1979 – 2019).

To, že riaditeľka Národopisného ústavu SAV (NÚ SAV) Božena Filová sa rozhodla v roku 1979 prijať na doktorandské štúdium – vtedy nazývané „vedecká aspirantúra“ – čerstvého absolventa síce v danej dobe s politicky nevhodným kádrovým profilom, avšak s dobrými jazykovými zručnosťami a pozoruhodným teoretickým rozhľadom v odbore, sa ukázal ako mimoriadne prezieravý a šťastný krok. Svoje predpoklady totiž dobre zúročil v akademickej dráhe ako vedec i manažér.

Dušan Ratica sa počas štúdia národopisu na Filozofickej fakulte UK v Bratislave prikláňal k metodologickým otázkam a k folkloristickým štúdiám (Luther, 2014: 131). Ťažiskom jeho odborného záujmu sa však hneď od začiatku vedeckej kariéry v 80. rokoch 20. storočia stalo etnografické štúdium rodiny, téma vzťahu rodinnej výchovy a morálky, socializácie jednotlivca, vzťahu socializácie a tradície v prostredí súdobého vidieka (2, 3, 4). V 90. rokoch, po politickej zmene v krajine, sa D. Ratica zamerlal na štúdium sociálnych dôsledkov procesov poštátňovania a združstevňovania majetku občanov Slovenska, ktoré priniesol komunistický prevrat v Československu v roku 1948, a ich odraz v hodnotových systémoch ľudí, ktorí prežili obdobie socialistického režimu. Obrátenie

Obr. 1.

Dušan Ratica na seminári Ústavu etnológie SAV, Stará Lesná 2015
Zdroj: ÚESA SAV, v. v. i.; foto: Arne Mann

záujmu k týmto otázkam a ich formulovanie ako vedeckých problémov vyplynulo z jeho antikomunistickej občianskej názorovej orientácie získanej rodinnou výchovou. Táto orientácia bola pre Raticovu osobnosť príznačná už pred Novembrom 1989 rovnako ako živý, od mladosti rozvíjaný záujem o avantgardnú hudbu alebo slušnosť a kultivovaná zdvorilosť prejavovaná v každodennej komunikácii.

Záujem D. Raticu prinášať nové podnety do etnografického výskumu v slovenskom národopise, v disciplíne dlhodobo násilne izolovanej od západných teoretických impulzov, prišiel výsledok už v roku 1981. Vtedy sa stal výkonným redaktorom čísla informačného bulletinu NÚ SAV a Slovenskej národopisnej spoločnosti *Národopisné informácie* (1981, č. 1) venovaného téme výskumu rodiny. Boli v ňom publikované skrátené preklady vybraných sociologických a sociálno-psychologických štúdií vedcov zo západnej Európy a USA, ktoré desať rokov predtým vyšli v jednom z tematických čísel zborníka *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* venovanom sociológii rodiny (Lüschen, Lupro, 1970). Úspešne sa tak zrealizoval zámer priblížiť vedeckej komunite na Slovensku prvky novátorského interdisciplinárneho prístupu k takej klasickej etnografickej téme, akou je rodina.

Od roku 1986 pracoval v tíme redaktorov *Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska* (Botík, Slavkovský, 1995) ako vedúci tematickej oblasti teórie a metodológie vedy. Od konca 80. rokov 20. storočia začal dynamicky rozvíjať svoju sociologicko-antropologickú orientáciu. Poznatky zo zahraničnej teoretickej literatúry zúročil o. i. v rozpracovaní východisk štúdia sociálnych skupín (spolu s kolegami Petrom Salnerom a Petrom Slavkovským),

ktoré sa stalo jednou z metodologických inovácií v prednovembrovej koncepcii NÚ SAV. Ďalej sa venoval rozpracovaniu konceptov statusu a roly na príkladoch dieťaťa a starých ľudí, ako aj štúdiu problematiky hodnôt a hodnotových orientácií (5, 11, 12, 15, 17, 20). Témou dizertácie, ktorú úspešne obhájil v roku 1987, boli *Etnografické aspekty socializácie jednotlivca v dedinskom spoločenstve* (Ratica, 1987).

V 90. rokoch 20. storočia patril D. Ratica k tým predstaviteľom mladej generácie vedcov, ktorí sa programovo zamerali na dovtedy v národopise tabuizované témy. V jeho prípade to bolo štúdium dôsledkov združstevňovania pôdy a politických perzekúcií „kulakov“ a predstaviteľov stredných vrstiev zo strany komunistického režimu po roku 1948, náboženských a etnických skupín a d. (7, 10). Na tieto témy nadviazal zameraním na sociálne prejavy postsocialistickej transformácie Slovenska (18, 19, 22).

Začiatkom 90. rokov 20. storočia, po prechode podpory základného výskumu zo systému štátneho plánu základného výskumu na súťažné grantové financovanie, stál ako vedúci riešiteľ v NÚ SAV, resp. Ústave etnológie SAV (ÚEt SAV), na čele prvých projektov podporených Grantovou agentúrou vedy, neskôr VEGA. V rokoch 1991 – 1993 to bol projekt *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry*. V rámci neho Ratica editoval dva zborníky, ktoré bezprostredne sprístupnili odbornej verejnosti najnovšie etnografické výskumy dovtedy politicky tabuizovaných tém (Ratica, 1991; 1992). Na obdobie 1994 – 1998 získal grantovú podporu pre projekt *Procesy adaptácie hodnotových systémov na spoločenské zmeny*, ktorý spočiatku aj sám koordinoval, neskôr vedenie projektu prevzal Juraj Podoba.

Novembrová revolúcia v roku 1989 znamenala v Raticovom živote a profesionálnej kariére významný predel. Popri vedeckej dráhe sa začal angažovať v oblasti demokratizácie a transformácie akademickej vedy: od roku 1990 celé nasledujúce desaťročie ako zástupca svojho domovského ústavu aktívne pôsobil v Sneme SAV. Ako člen Výboru Snemu SAV sa bezprostredne zapojil do tvorby a uvádzania do života demokratických pravidiel fungovania politicky nezávislej akademickej samosprávy. Význam tohto svojho účinkovania vnímal aj ako možnosť zvyšovať povedomie a vedeckú prestíž ÚEt SAV v celoakademických štruktúrach (Beňušková, Krekovičová, 1993: 59).

V roku 1992 D. Ratica úspešne kandidoval za riaditeľa Národopisného ústavu SAV a na tejto vedúcej pozícii zotrval do roku 2000, teda dve funkčné obdobia. Okrem zložitých ekonomických a najmä politických podmienok v ére mečiarizmu, ktoré vtedy hrozili dokonca elimináciou pracoviska jeho zaradením do Matice slovenskej, čelil ako štatutár aj dôsledkom dramatickej liberalizácie finančných mechanizmov podpory vedy, kráteniam rozpočtu i nevyhnutnosti znižovať personálny stav ústavu.

Aj po prevzatí riaditeľskej funkcie si D. Ratica zachoval kontakt s inovačnými snahami mladej generácie pracoviska, ktoré riadil. Ako príznačné pre túto jeho črtu možno spomenúť, že keď sa (už vyššie spomenutý) bulletin *Národopisné informácie* v roku 1994 posunul na ceste k štandardnému odbornému časopisu a zmenil svoj názov na *Etnologické rozpravy* (jeho spoluvydavateľmi sa na vyše desaťročie stali popri ÚEt SAV tiež Národopisná spoločnosť Slovenska a Slovenské národné múzeum), riaditeľ ústavu sa stal jeho zodpovedným redaktorom. Deklarujúc odhodlanie nielen plynule nadviazať na *Národopisné informácie*, ale pri pravidelnom vydávaní dvoch čísel ročne naďalej dôsledne trvať na otvorenosti publikovaného obsahu časopisu, prinášaní nových impulzov do odboru, publikovaní aj zatiaľ neetablovaných tém a otváraní kritického diskusie, stál D. Ratica na

čele redakcie časopisu nepretržite štyri roky (1994 – 1997). V roku 1997 prevzal od predchádzajúceho riaditeľa Milana Leščáka šéfredaktorskú funkciu centrálného etnologickeho časopisu *Slovenský národopis*. Tento post odovzdal v roku 2000 novej riaditeľke ÚEt SAV Gabriele Kiliánovej.

Počas riaditeľovania D. Raticu prechádzalo vedecké smerovanie ústavu kvalitatívnou zmenou – obratom od národopisu k interpretatívnej etnologickej vede. Odbor sa slobodne otváral vplyvu západných teoretických podnetov, nadväzovali sa či obnovovali kontakty s etnologickými inštitúciami a jednotlivými vedcami spoza niekdajšej železnej opony, vznikali prvé medzinárodné projektové spolupráce. Inovácie v metodológii a nové prvky v teoretickej orientácii prenikali do pracovných plánov jednotlivých vedcov bez striktného zasahovania vedenia a formálneho vytýčenia novej koncepcie pracoviska. Bolo to v súlade s presvedčením riaditeľa D. Raticu o prirodzenej profilácii ústavu v podmienkach vedeckej slobody, ktorá bola v predchádzajúcich desaťročiach politicky manipulovaná (Beňušková, 1993: 58). Vnútorne zmeny orientácie národopisného akademického pracoviska sa v roku 1994 navonok prejavili v zmene jeho názvu na Ústav etnológie SAV.

Keď sa po nástupe G. Kiliánovej na post riaditeľky ÚEt SAV (2000) rozhodla jeho vedecká rada otvoriť diskusiu, ktorá vyústila v roku 2001 do prijatia novej vednej koncepcie pracoviska, D. Ratica bol jedným z oponentov oslovených, aby návrh interne posúdili. Odporúčal v koncepcii výskumu zohľadniť dopad masmediálnej a internetovej komunikácie na obraz každodennosti a transmisiu kultúry, upozornil na potrebu skúmania zmien hodnôt pod vplyvom komodifikácie ľudského tela a masovo využívaných civilizačných a vedeckých výdobytkov. Prišiel tiež s nápadom, na danú dobu pozoruhodne kreatívnym, aby v koncepcii vznikol priestor „dielne“, v ktorej by sa „reflektovali zdroje tematickej inovácie disciplíny“ (Popelková, 2003: 103). Tým položil základ neskoršej samostatnej témy v rámci koncepcie ÚEt SAV venovanej nielen dejinám, ale i teoretickým diskusiám o aktuálnych smerovaniach a trendoch v disciplíne (Zachar Podolinská, Popelková, 2023: 164).

Po ukončení riaditeľského pôsobenia sa začiatkom 21. storočia D. Ratica posunul k problematike záchrany rozsiahlych obrazových fondov archívnych zbierok ÚEt SAV cestou ich digitalizácie a ich sprístupnenia verejnosti (13). Podieľal sa na koordinovaní rozsiahlej investície ústavu do vybudovania vlastného digitalizačného centra a jeho vybavení kvalitnou technikou. Stal sa spoluriešiteľom projektu *Tradičná kultúra Slovenska ako súčasť kultúrneho dedičstva Európy*, ktorý získal podporu APVV (2007 – 2009). V jeho rámci sa sústredil na odbornú koncepciu a logistické aspekty digitalizácie obrazových fondov. Neskôr sa stal koordinátorom účasti ÚEt SAV na riešení medzinárodného projektu ETNOFOLK podporeného grantovou schémou INTERREG (2011 – 2014). Projekt bol zameraný na digitalizáciu a online sprístupnenie dokladov o hmotnom kultúrnom dedičstve stredoeurópskych krajín z oblasti ľudovej kultúry na samostatnom internetovom portáli.

V poslednom desaťročí pôsobenia v ústave sa D. Ratica stal spoluriešiteľom projektov koordinovaných na Filozofickej fakulte Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre Zuzanou Beňuškovou, ktorých témou boli dejiny etnológie na Slovensku. Svoje odborné znalosti, ale predovšetkým technické zručnosti v narábaní s technológiami v digitalizačnom štúdiu, skvele využil pri tvorbe filmových dokumentov o osobnostiach slovenskej etnoló-

gie. Sústredil sa na technické postprodukčné úkony – zvuk, hudba, výber fotomateriálu z archívu, skeny vo filmoch použitých obrázkov, zlepšovanie kvality filmového materiálu z výskumu a pod. Ako súčasť tvorivých tímov, prevažne však v tandeme so Z. Beňuškovou, skúsenou vizuálnou antropologičkou, sa v rokoch 2008 – 2019 podieľal na tvorbe 23 filmov o takých významných etnológoch a etnologičkách, akými boli Soňa Kovačevičová, Ester Plicková, Soňa Švecová, Igor Krištek, Ján Podolák a d'. (Beňušková a kol., 2013). Filmy sú primárne určené na pedagogické využitie, viaceré z nich však boli premietané aj na verejných podujatiach v rámci festivalov, na výročiach osobností a pod.

Digitalizačné centrum ÚEt SAV v osobe D. Raticu bolo oporou mnohých publikačných počínov, kde sa využívali výskumné fotografie alebo obrazový materiál z archívnych fondov: na jeho dochvilňu a kvalitnú prácu pri príprave a dodaní elektronických obrazových podkladov sa mohol každý spoľahnúť. Svoj prehľad v obrazových archívoch i poznatky o vývoji disciplíny a jednotlivých jej osobnostiach zúročil D. Ratica aj v roku 2016, kedy spolu s D. Lutherom vytvorili scenár a pripravili inštaláciu panelovej výstavy k 70. výročiu založenia ÚEt SAV pod názvom *70 rokov medzi ľuďmi*.

Uvedené, avšak i ďalšie, v tomto laudáciu nespomenuté výstupy a aktivity Dušana Raticu dokumentujú šírku a význam jeho vedeckej osobnosti, ale aj charakterové vlastnosti. Za jeho výrazný odborný prínos i hlbokú ľudskú stopu, ktorú zanechal vo vývoji našej disciplíny i akademického pracoviska, kde som mala česť byť jeho kolegyňou, mu patrí podakovanie. K prekročeniu siedmich krížikov mu srdečne blahoželám a prajem do ďalších rokov veľa zdravia, radosti a spokojnosti.

Referencie

- Beňušková, Z. a kol. (14.7.2013). *Osobnosti slovenskej etnológie* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/channel/UCfbHpA3IJ18HkqhZzRESz5g>
- Beňušková, Z., Krekovičová, E. (1993). O starostiach a radoostiach Národopisného ústavu SAV. Rozhovor s Mgr. Dušanom Raticom, CSc., riaditeľom NÚ SAV. *Národopisné informácie*, 1, 58-60.
- Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). (1995). *Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska* (zv. 1, 2). Bratislava: VEDA.
- Lüschen, G., Lupro, E. (Eds.). (1970). *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (Sonderheft 14). Opladen: Westdeutscher.
- Luther, D. (2014). Blahoželanie k šesťdesiatke Mgr. Dušana Raticu, CSc. *Slovenský národopis*, 60(1), 131-132.
- Popelková, K. (2003). Ústav etnológie SAV – poznámky ku koncepcii disciplíny po roku 2000. *Ethnologia Actualis Slovaca*, 1(3), 99-104.
- Ratica, D. (1987). *Etnografické aspekty socializácie jednotlivca v dedinskom spoločenstve*. [Kandidátska dizertačná práca, Národopisný ústav SAV].
- Ratica, D. (Ed.). (1991). *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry: výsledky výskumov v roku 1991*. Bratislava: Národopisný ústav SAV.
- Ratica, D. (Ed.). (1992). *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry: výsledky výskumov v roku 1992*. Bratislava: Národopisný ústav SAV.
- Zachar Podolinská, T., Popelková, K. (2023). *Story of Cohesion: On the History of an Academic Institution. Ethnological studies*. Bratislava: VEDA, Publishing House of the SAS, Institute of Ethnology and Social Anthropology SAS. <https://doi.org/10.31577/2023.9788022420228>

Výberová bibliografia Dušana Raticu

Autorské publikácie a editorstvo:

1. Ratica, D. (1981). K charakteristike poverového rozprávania. *Slovenský národopis*, 29(1), 23-27. https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=20215
2. Ratica, D. (1983). K otázke vzťahov rodinnej výchovy a morálky v ľudovom prostredí. *Slovenský národopis*, 31(1), 96-102. https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=21016
3. Ratica, D. (1983). Rodinná výchova ako forma integračného prenosu etnokultúrnych tradícií. *Slovenský národopis*, 31(3-4), 534-540. https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=21256
4. Ratica, D. (1984). K otázke vzťahu socializácie a tradície. *Národopisné informácie: informatívny bulletin Národopisného ústavu SAV a Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV*, 2, 26-33.
5. Ratica, D. (1990). Miesto starých ľudí v rodinnom a spoločenskom živote slovenskej dediny. *Slovenský národopis*, 38(1), 39-45. https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=22055
6. Ratica, D. (Ed.). (1991). *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry: (výsledky výskumov v roku 1991)*. Bratislava: Národopisný ústav SAV.
7. Ratica, D. (1991). Osudy "kulakov" na slovenskej dedine. In D. Ratica (Ed.), *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry: (výsledky výskumov v roku 1991)* (s. 109-119). Bratislava: Národopisný ústav SAV.
8. Ratica, D. (1992). Psychologische Aspekte der Adaptation in der Umwelt einer Wohnsiedlung. In P. Salner, D. Luther (Eds.), *Ethnokulturelle Prozesse in Gross-Städten Mitteleuropas: Adaptation im Stadtmilieu. Toleranz-Intoleranz in Grossstädten Mitteleuropas* (s. 57-68). Bratislava: Národopisný ústav SAV.
9. Ratica, D. (Ed.). (1992). *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry: výsledky výskumov v roku 1992*. Bratislava: Národopisný ústav SAV.
10. Ratica, D. (1992). "Kulaci" a proces združstevňovania na slovenskej dedine. In D. Ratica (Ed.), *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry: výsledky výskumov v roku 1992* (s. 24-31). Bratislava: Národopisný ústav SAV.
11. Ratica, D. (1993). Hodnoty v kontexte zmien každodennej kultúry. *Slovenský národopis*, 41(4), 387-396. https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=23246
12. Ratica, D. (2002). Status i uloga deteta u tradicionalnoj slovačkoj seoskoj porodici sa stanovišta etnologie. *Kodovi slovenskih kultura*, 7, 140-146.
13. Ratica, D. (2003). Možnosti digitalizácie archívnych dokumentov v Ústave etnológie SAV. In J. Blahůšek (Ed.), *Neničte archivy! Současné metody dokumentace lidové kultury a digitalizace získaného materiálu či údajů o něm. Sborník příspěvků z 19. strážnického symposia konaného ve dnech 17. – 18. září 2003* (s. 46-49). Strážnice: Ústav lidové kultury. <https://kramerius.nul.k.cz/view/uuid:dc37a73c-073c-44a1-8e58-70fb7f2f7428?page=uuid:a5d36378-27ff-11eb-997c-000c29086a30>
14. Ratica, D. (2004). Smrť v tradičných slovenských predstavách, obradoch a zvykoch. *Kodovi slovenskih kultura*, 9, 129-139.
15. Ratica, D. (2005). Verejné a súkromné hodnoty v rodinnej transmisii v druhej polovici 20. storočia. *Slovenský národopis*, 53(3), 309-313. https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=23101

16. Ratica, D. (2006). Fenomén emigrácie zo Slovenska v 2. polovici 20. storočia (etnologické východiská). In D. Luther (Ed.), *E/Migrácie a Slovensko: diverzita ako faktor transformácií identít* (s. 17-40). Bratislava: Ústav etnológie SAV, Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu UMB.
17. Ratica, D. (2006). Etnologický výskum hodnotových orientácií v období 70. a 80. rokov 20. storočia – výsledky a limitácie. *Etnologické rozpravy*, 13(2), 179-187.
18. Ratica, D. (2009). Význam kategórie diverzity pri etnologickom výskume mestského prostredia. *Slovenský národopis*, 57(4), 444-453. https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=23689
19. Ratica, D. (2009). Die Frage des Wertes des kulturellen Erbes und die Europäische Ethnologie. In K. C. Berger, M. Schindler, I. Schneider (Eds.), *Erb.gut? Kulturelles Erbe in Wissenschaft und Gesellschaft: Referate der 25. Österreichischen Volkskundetagung 2007 in Innsbruck* (s. 345-353). Wien: Österreichischer Fachverband für Volkskunde.

Publikácie v spoluautorstve:

20. Beňušková, Z., Ratica, D. (2002). Obraz spoločnosti a jej fungovania v slovenskej etnológii v 2. pol. 20. storočia. *Slovenský národopis*, 50(3-4), 395-404. https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=22679
21. Beňušková, Z., Ratica, D. (2005). Das Bild der Gesellschaft in der slowakischen Ethnologie während der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In G. Kiliánová, K. Köstlin, H. Nikitsch, R. Stoličná (Eds.), *Ethnology in Slovakia at the Beginning of the 21 st Century: reflections and trends* (s. 158-169). Bratislava: Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied, Wien: Institut für Europäische Ethnologie der Universität Wien.
22. Danglová, O., Zajonc, J., Ratica, D. (2008). Folklore and Politics in Historical Perspective. In *9th SIEF Congress : Transcending "European Heritages": Liberating the Ethnological Imagination* (s. 16). Ulster: University of Ulster.
23. Beňušková, Z., Ratica, D. (2010). The History of Ethnology in Slovakia in the 20th century: Personalities. In E. Krekovičová (Ed.), *International Conference of the Institute of Ethnology SAS, June 1 - 3, 2010: programme and Abstracts* (s. 14). Bratislava: Ústav etnológie SAV.

K životnému jubileu Juraja Zajonca

On the jubilee of Juraj Zajonc

DOI: 10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.07

Katarína Popelková

Kontakt / Contact

PhDr. Katarína Popelková, CSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: katarina.popelkova@savba.sk

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8163-4800>

Ako citovať / How to cite

Popelková, K. (2024). K životnému jubileu Juraja Zajonca. *Etnologické rozpravy*, 31(1), 61-71. <https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.07>

2. marca 2024 oslávil šesťdesiate narodeniny slovenský etnológ PhDr. Juraj Zajonc, CSc., špičkový predstaviteľ kritickej historicko-porovnávacej etnologickej analýzy kultúry. Jeho výskumné a publikačné ťažisko spočíva v problematike kultúrneho dedičstva, venuje sa však tiež otázkam dejín etnológie a expertnú pozíciu zastáva v problematike tvorby elektronických katalógov a digitalizácie archívnych fondov. Jeho úspešná profesionálna dráha je spojená s Ústavom etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i. (ÚESA SAV), kde už tri a pol desaťročia prepája viaceré generačné skupiny vedcov. Rovnako dlhý čas je riadnym členom Národopisnej spoločnosti Slovenska, hoci ako dopisujúci člen s ňou spolupracoval už počas stredoškolských štúdií.

Odborný profil Juraja Zajonca nie je jednoduché priblížiť pár slovami. Hoci pred desiatimi rokmi publikované laudácie k päťdesiatinám (Popelková, 2014) naznačilo pozoruhodnú šírku tohto profilu, za uplynulé desaťročie nedošlo k jej zúženiu. Skôr naopak. Dnešného jubilanta možno totiž rovnako označiť za špičkového špecialistu na témy tradičného liečenia, ľudového nábytku, textilnej kultúry, ručnej produkcie textilu a textilných techník, dlhoročného vysokoškolského pedagóga textilných odborov na Vysokej škole výtvarných umení v Bratislave a autora pozvaných prednášok o nábytku pre scénografy Vysokej školy múzických umení, ale aj za experta dejín národopisu so špeciálnym zameraním na dejiny ÚESA SAV. Spoločne s Gabrielou Kiliánovou vydali v roku 2016 vôbec prvú vedec-

kú monografiu o dejinách ústavu (1).¹ Vypracoval sa na inovátora v problematike využívania informačných technológií v etnológii, stal sa európskym expertom na štúdium archeologických textilných nálezov či znalcom tzv. nových sviatkov – Halloween a Valentín.

Obr. 1.

Zdroj: archív PhDr. Juraja Zajonca, CSc.

Spomenuté i ďalšie témy, ktoré skúmal, vyučoval, o ktorých píše a ktoré popularizuje či aplikuje, dokazujú, že ide o komplexnú vedeckú osobnosť. Vďaka výnimočnej šírke vedeckého záberu je v radoch etnologičiek a etnológov popredným odborníkom na udrža-

¹ Číslo v zátvorke odkazuje na položku vo výberovej personálnej bibliografii jubilanta za roky 2014 – 2023, ktorá je súčasťou tohto príspevku.

telnosť kultúrneho dedičstva. Oslovený bol na vypracovanie expertných oponentských posudkov návrhov na zápis do Reprezentatívneho zoznamu nemotného kultúrneho dedičstva Slovenska (RZNKDS) a Zoznamu najlepších spôsobov ochrany nemotného kultúrneho dedičstva na Slovensku k prvkom „Škola remesiel ÚĽUV“ (2015), „Vajnorský ornament“ a „Tylová paličkovaná čipka Myjavskej pahorkatiny“ (2016) a „Gubárstvo“ (2023). V roku 2023 bol vymenovaný za člena Odbornej komisie pre posudzovanie návrhov na zápis do RZNKDS. Počas celého uplynulého desaťročia aktívne spolupracoval s Ústredím ľudovej umeleckej výroby ako konzultant, člen komisií, ale aj ako autor odborných prednášok a publikujúci autor (44, 50, 52). V období 2013 – 2015 pôsobil ako člen vedeckých rád etnografického a historického pracoviska Slovenského národného múzea (SNM), v období 2018 – 2022 ako predseda Vedeckej rady SNM pre etnológiu. Často konzultuje a garantuje aktivity muzeálnych, osvetových a záujmových inštitúcií orientovaných na predindustriálnu tradičnú materiálnu kultúru.

Pre doplnenie mozaiky je nemožné vynechať jeho koncepčné a manažérske schopnosti, prirodzenú autoritu i odborný kredit v akademickej komunite. Logickým výsledkom je fakt, že v uplynulom desaťročí stál na čele tímu troch domácich projektov podporených agentúrou VEGA: 2014 – 2018, *Kultúrne dedičstvo Slovenska: materiálna produkcia, sociálne súvislosti*; 2017 – 2020, *Od technológie k dekóru: etnologická perspektíva produkcie a významu vecí*; 2022 – 2025, *Technologické a sociokultúrne kontexty inovácií materiálnej kultúry: etnologický pohľad*. Do roku 2020 pôsobil ako člen vedeckej rady ÚESA SAV, v období 2018 – 2021 bol voleným zástupcom akademickej obce ústavu v Sneme Slovenskej akadémie vied; v rokoch 2017 – 2021 pracoval v Komisii pre médiá a komunikáciu a program Otvorená akadémia SAV.

S etnologickým pracoviskom v Slovenskej akadémii vied, ktoré od konca 80. rokov 20. storočia zmenilo tri razy nielen svoj názov, ale aj personálne zloženie a vedeckú orientáciu, je bezprostredne spojená celá Zajoncova doterajšia vedecká cesta. Práve on patrí k exemplárnym príkladom úspešného prechodu disciplíny od opisu a encyklopedického a etnokartografického syntetického spracovania poznatkov o tradičnej kultúre ku kriticko-historicko-porovnávacej analýze kultúry, k prúdu, ktorý posunul slovenskú etnológiu na vyššiu, európsku úroveň. Tento text nemá byť dôsledným prehľadom prác a aktivít jubilanta. Rada by som však spomenula niektoré jej, z môjho hľadiska pozoruhodné mílniky, križovatky či momenty. Jedinečnú dráhu Juraja Zajoncovi nielen dokresľujú, ale ju aj spájajú s vývojom akademického etnologického pracoviska, odboru i celej skupiny sociálnych a humanitných vied na Slovensku.

Juraj Zajonc sa narodil v Nitre v roku 1964 vysokoškolsky vzdelaným rodičom profesionálne orientovaným na prírodné vedy. Podnetné prostredie domova a odborné zameranie rodičov iste prispelo k rozvíjaniu sklonov k systematickosti a dôslednosti vo vedeckej práci. Nimi vynikal už v študentských rokoch a sú preň charakteristické dosiaľ. Atmosféra starorodičovského domu v Trenčianskych Miticiach, kde v detstve a mladosti trávil obdobia letných prázdnin a získaval mnohé praktické zručnosti, o. i. aj v domácej produkcii textilu, zas podnietili jeho celoživotné nadšenie pre fenomén textilu – jeho technologickú, vizuálnu a funkčnú stránku, textilnú tvorbu a prieniky slohovej a ľudovej výtvarnej kultúry.

Po skončení nitrianskeho gymnázia sa Jurajovi Zajoncovi podarilo dostať na štúdium

odboru zameraného na tradičnú kultúru a vyštudoval národopis na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Promoval ako vynikajúci absolvent ovenčený študentskými cenami za výskumnú činnosť, mal skúsenosť s pohybom v teréne i nadanie na etnografické písanie. Tieto predpoklady kultivované vedúcou jeho diplomovej práce (*Tradičné ľudové liečenie v obciach severovýchodného Gemera*, 1987), pani docentkou Emíliou Horváthovou, boli ocenené aj získaním študijného pobytu v Národopisnom ústave SAV. V roku 1988, hneď po absolvovaní povinnej ročnej vojenskej služby, tu odštartoval Juraj Zajonc svoju akademickú dráhu s pridelenou témou *Tradičné formy chovu hospodárskych zvierat*. Tému však nezostal verný dlho. Problematikou jeho dizertácie (interná ašpirantúra v rokoch 1991 – 1994) sa stali v tom čase pre pracovisko nástojčivejšie otázky, a síce zavádzanie nových počítačových technológií do archívnej práce v národopise.

Tvorba jednej z kolektívnych národopisných syntéz – *Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska* (Botík, Slavkovský, 1995), sa stala platformou uplatnenia šťastnej kombinácie spomenutého talentu Juraja Zajonca pre dôslednú systematickú prácu s dátami a nadšenia pre inovatívne metódy spracovania výskumných dokumentov. Mladším generáciám treba pripomenúť, že redakcia Encyklopédie bola zahľtená papierovými rukopismi hesiel vytvorených na klasických písacích strojoch v niekoľkých kópiách. Až koncom 80. rokov dostala na pomoc pri finalizácii rukopisu svoj prvý PC. Prechod na nový systém práce bol síce nevyhnutný, ale pre mnohých zúčastnených ťažko predstaviteľný. Keď sa začiatkom 90. rokov z rozhodnutia vtedajšieho riaditeľa ústavu Milana Leščáka stal J. Zajonc tajomníkom redakcie Encyklopédie, vhuhol „rovnými nohami“ medzi staršie vážené autority nášho ústavu a našej vedy. V komunikácii so sekretariátom redakcie, editorom Petrom Slavkovským, autorkami a autormi, redaktorkami a redaktormi i počítačovými programátormi z Výpočtového strediska SAV dokázal (okrem autorstva asi stovky hesiel, práce na registri a obrazovej prílohe encyklopédie) efektívne koordinovať finalizáciu niekoľko-ročnej práce. Súčasne dokázal všetkých presvedčiť o výhodách prechodu na počítačové redakčné spracovanie obrovského korpusu hesiel, heslára, systému odkazov a obrazovej prílohy. Tento jeho počin bol výrazným inovačným momentom dovtedajšieho spôsobu práce v ústave. Dvojdielna Encyklopédia bola úspešne pripravená do tlače a vďaka tomu, že podklady na ňu boli v elektronickej podobe, vyšla v roku 1995 ako vôbec prvá publikácia vydavateľstva VEDA aj na CD nosiči. Desať rokov po jej vydaní Milan Leščák označil príchod Juraja Zajonca do ústavu a do Encyklopédie slovami:

Juraj premohol tradicionalistické chápanie písania a redigovania diela a výrazne prispel k počítačovému spracovávaní textov. Tu kdesi sme prekročili hranicu medzi býkom a myšou. A hoci som svit obrazovky (okrem televíznej) nemiloval, uvedomil som si, že mám na krku tretie tisícročie, ktoré nové technológie posunú za hranice našich vtedajších predstáv (Leščák, 2006: 87).

Hoci v etnológii na Slovensku počas 90. rokov 20. storočia pokračovala nielen tematická, ale do značnej miery aj metodická kontinuita skúmania kultúrneho dedičstva, niektoré bádatelky a bádatelia naň postupne začali nazerať z nových perspektív. Skupina významných vedkýň a vedcov z rozličných pracovísk pod vedením Rastislavy Stoličnej obraz kultúrneho dedičstva Slovenska (v členení podľa zvyčajného národopisného kánonu) kriticky porovnala s podobnými fenoménmi v Európe. Výsledok mala v pláne publikovať ako monografiu prednostne v anglickom jazyku, aby sa dostala k záujemcom v zahraničí. Na

spracovanie ťažiskovej obrazovej časti pozvali Juraja Zajonca. Počas tvorby diela Zajonc úzko spolupracoval s pätnástimi autorkami a autormi jednotlivých kapitol i s grafickým dizajnérom publikácie. Publikačný počin, *Slovakia. European Contexts of the Folk Culture*, bol vydavateľsky mimoriadne úspešný (Stoličná, 1997) a Slovakia vyšla o štyri roky aj v slovenskej verzii. Kľúčovú zásluhu na jej vizuálnej podobe kolegovia pripísali najmladšiemu členovi tímu – tvorcovi rozsiahlej obrazovej prílohy (Slavkovský, 2006: 28).

Potom, čo J. Zajonc fakticky hneď na začiatku svojej akademickej dráhy dva razy zažiaril, a osvedčil sa ako inovátor spôsobu vedeckej práce a súčasne ako človek s vynikajúcim prehľadom o javoch tradičnej kultúry Slovenska, v roku 1997 úspešne obhájil svoje dizertačné tézy *Niektoré možnosti aplikácie výpočtovej techniky vo vedeckovýskumnom procese etnológie na Slovensku (s príkladmi z textilnej kultúry)*, 1997. Dodnes ide o prelomovú prácu. Okrem vedeckého prínosu pripravila pôdu pre tvorbu elektronických databáz a katalógov etnografických dát vo výskumných zbierkach pracoviska vytváraných dovtedy iba na klasických analógových médiách. J. Zajonc v tejto práci pokračoval plynule aj v ďalšom období. Či už vytvorením a testovaním tzv. univerzálneho elektronického etnologického formulára na evidenciu výskumných dokumentov (napríklad v spolupráci s českou etnologičkou Lucií Uhlíkovou), pri tvorbe bibliografií (najmä v spolupráci s kolegyňou Ingrid Kostovskou), ale tiež publikovaním mnohých vedeckých a odborných textov. Z hľadiska dejín našej disciplíny možno Zajoncovu dizertáciu označiť za teoretický predpoklad k etablovaniu digitálneho kurátorstva, ktoré sa v Ústave etnológie SAV začalo koncepcne a personálne intenzívne rozvíjať po roku 2016.

Keď sa koncom 90. rokov pod vplyvom aktuálnych politických procesov v Európe obnovili v sociálnych a humanitných vedách diskusie o úlohe ľudovej kultúry pri konštrukcii národnej alebo etnickej identity, ovplyvnilo to aj nazeranie slovenskej etnológie na kultúrne dedičstvo. S aplikáciou nových konceptov sa J. Zajonc zvedavo púšťal aj do výskumu iných než materiálnych aspektov kultúrneho dedičstva: modernizácie a jej dôsledkov, postsocialistickej sociálnej transformácie a ď. Po roku 2000 sa zapojil do práce interdisciplinárneho tímu, ktorý kriticky skúmal funkcie mýtov ako identifikačných znakov pri konštruovaní národnej identity. Výsledkom jeho práce bola kapitola *Prečo je Nitra staroslávne mesto* v čitateľsky úspešnej kolektívnej publikácii *Mýty naše slovenské* (2005b).

Nové teoretické podnety J. Zajonc reflektoval a aplikoval i vo svojej kľúčovej téme, ktorou je materiálna kultúra, a najmä textil a textilné techniky. Kvalitatívne to prehĺbilo pre jeho kultúrno-historickú analýzu charakteristický pohľad na textil primárne cez technologickú stránku. Uvedená črta sa premietla do syntetickej autorskej monografie *Premeny vlákna* (2013), do odborných monografických prác (*Sieťovanie a výšivka na sieti*, 2000; *Snovanie a tkanie plátna*, 2005a; *Tkanie ripsu a kepru*, 2009; *Tkanice*, 2013), atlasových máp (23) odborných článkov (40–52) a encyklopedických hesiel (29–35), ale aj nespočetných recenzií, a popularizačných textov a vystúpení. K jeho vedeckým textom z oblasti materiálnej kultúry v poslednom desaťročí pribudli ďalšie autorské štúdie (9, 12–13, 15) a úspešne vedecky redigoval tiež syntetické knižné monografie o tradičnom odevu, ornamente či rómskom kováčstve z pera starších kolegov Mojmirá Benžu, Olgy Danglovej a Arneho B. Manna (24–27).

Profil Juraja Zajonca by bol iba čiastkovým bez zohľadnenia jeho „vyžarovania“ do príbuzných odborov. Špecifickým spôsobom sa Zajoncove etnologické poznatky z problematiky textilu aktualizujú v interdisciplinárnom výskume a aplikácii. Po roku 2000 odštartoval

spoluprácu s archeologičkou Terezou Belanovou, neskôr Štolcovou a archeológom Karolom Pietom, napríklad pri určovaní proveniencie archeologických nálezov s využitím metódy vizuálnej komparácie dekóru na textile a koži. Výstupmi sú nielen početné vyžiadané konzultácie, spoluautorské vedecké štúdiá a vystúpenia na medzinárodných archeologických fórach, ale aj spolupráce pri analýze nálezov a príprave muzeálnych expozícií, naposledy napríklad pri objave komorového hrobu zo 4. storočia v Poprade-Matejovciach (3, 10–11, 18–20). Intenzívne spolupracuje (konzultuje, publikuje) aj so špecialistkou z oblasti textilnej tvorby, úžitkového výtvarníctva a reštaurovania historického textilu Sylviou Birkušovou (36–39), znalkyňou dejín odievania, textilnej výroby a módných vplyvov na vývoj odevu Evou Hasalovou (30, 36–38), kurátorkou judaík Janou Švantnerovou (17) a ďalšími. Týmto spôsobom Juraj Zajonc aplikuje etnologickú expertízu v širších kontextoch. Etnológia súčasne jeho prostredníctvom čerpá nové impulzy na kritické rozšírenie poznania o pôvode a autenticite fenoménov, ktoré bývajú vnímané ako kultúrne dedičstvo.

Od roku 2011 J. Zajonc zameril svoju výskumnú pozornosť na ďalšiu súčasť kultúrneho dedičstva, a to na podobu a funkcie sviatkov a slávností v podmienkach modernej spoločnosti (2, 4–8). Koncentroval sa na tzv. nové sviatky – Halloween a Valentín, ktoré na Slovensko začali dynamicky prenikať v poslednom desaťročí 20. storočia. Dve autorské monografie sú výsledkom sústredeného štúdia sviatku Valentín a nesú opäť typické črty kritickej historicko-porovnávacej etnologickej analýzy. Prvá z nich (*Svätí s menom Valentín a sviatky zamilovaných*, 2020) je v etnologickej spisbe pionierskym počínom. J. Zajonc tu s pomocou analýzy literárnych, historických i etnografických prameňov a artefaktov popkultúry demýtizuje antický či kresťanský pôvod sviatku. Podrobne rekonštruje vznik Valentína ako sekulárneho sviatku a sleduje v globálnom kontexte jeho vývoj až do súčasnosti. V druhej monografii (*Valentín na Slovensku*, 2022) sa sústredil na situáciu v našej krajine, opísal „dejiny“ tohto sviatku a verejné i privátne formy jeho oslavovania. K východiskám analýzy organizovaných sekulárnych i náboženských hromadných valentín-ských podujatí Zajonc pribral sociologický koncept eventizácie. Podarilo sa mu tým na originálnych etnografických dátach demonštrovať, do akej miery sú starostlivo produkované oslavy tohto sviatku komercializované a ideologizované.

Tieto i ďalšie, pre nedostatok priestoru nespomenuté aktivity vypovedajú o vedeckom obsahu práce Juraja Zajonca. Čo sa týka takpovediac akademickej každodennosti, je to výborný kolega, pozorný poslucháč, korektný neúnavný diskutér. Rovnosť a vzájomná úcta na pracovisku sú pre neho podmienkou i metou súčasne. Je známy svojím pokojným, vecným a otvoreným prístupom ku všetkým, mladším či starším kolegyniam a kolegom. Stupeň jeho ukotvenia v odbornej etnologickej komunite i fakt, že požíva u svojich kolegyň a kolegov prirodzenú autoritu, špecificky dokladajú jeho aktivity ako organizátora a vynikajúceho, kultivovaného rečníka známeho z viacerých vedeckých podujatí, výročí alebo slávností, ale tiež autora nekrológov a laudácií (53–58).

Keď som Jurajovi Zajoncovi, ako jeho kolegyňa a spolužiačka z univerzity, písala pred desiatimi rokmi laudáciu k päťdesiatke, nad sumárom jeho pracovných záujmov a výsledkov som s údivom uznala, že je rovnako tvorivý, zvedavý a neúnavný ako za študentských čias. Dnes, keď mu nenápadne pribudol ďalší krížik, neprestávam žasnúť a stojím si za slovom: Jurajovi Zajoncovi čas neubližuje, ale prospieva. V mene svojom aj v mene ostatných kolegyň a kolegov mu želám, nech sa mu darí i naďalej a nech je zdravý. Nech žije!

Referencie

- Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). (1995). *Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska* (zv. 1, 2). Bratislava: VEDA.
- Leščák, M. (2006). Dejiny a reminiscencie. *Etnologické rozpravy*, 13(1), 85-90.
- Popelková, K. (2014). Juraj Zajonc slávi päťdesiatku! *Slovenský národopis*, 62(1), 132-135.
- Slavkovský, P. (2006). Vedecké syntézy druhej polovice 20. storočia – výzvy i limity (Etnografický atlas Slovenska, Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry). *Etnologické rozpravy*, 13(1), 16-29.
- Stoličná, R. (Ed.). (1997). *Slovakia. European Contexts of the Folk Culture*. Bratislava: VEDA.
- Zajonc, J. (1987). *Tradičné ľudové liečenie v obciach severovýchodného Gemera* [Diplomová práca, Univerzita Komenského v Bratislave].
- Zajonc, J. (1997). *Niektoré možnosti aplikácie výpočtovej techniky vo vedeckovýskumnom procese etnológie na Slovensku (s príkladmi z textilnej kultúry)* [Kandidátska dizertačná práca, Národopisný ústav SAV].
- Zajonc, J. (2000). *Sieťovanie a výšivka na sieti. Škola tradičnej výroby a remesiel* (zv. 6). Bratislava: ÚĽUV.
- Zajonc, J. (2005a). *Snovanie a tkanie plátna. Škola tradičnej výroby a remesiel* (zv. 14). Bratislava: ÚĽUV.
- Zajonc, J. (2005b). Prečo je Nitra staroslávne mesto. In E. Krekovič, E. Mannová, E. Krekovičová (Eds.), *Mýty naše slovenské* (s. 134-149). Bratislava: Academic Electronic Press.
- Zajonc, J. (2012). *Premeny vlákna*. Trnava: Edition Ryba.
- Zajonc, J. (2009). *Tkanie ripsu a kepru. Škola tradičnej výroby a remesiel* (zv. 19). Bratislava: ÚĽUV.
- Zajonc, J. (2013). *Tkanice*. Edícia Pramene (zv. 3). Bratislava: ÚĽUV.

Výberová bibliografia Juraja Zajonca za obdobie 2014 – 2023

Vedecké monografie:

1. Kiliánová, G., Zajonc, J. (2016). *70 rokov Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied: kontinuity a diskontinuity bádania a jednej inštitúcie*. Bratislava: VEDA. <https://doi.org/10.31577/2016.9788022415125>
2. Zajonc, J. (2020). *Svätí s menom Valentín a sviatky zamilovaných*. Etnologické štúdie, 44. Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, VEDA. <https://doi.org/10.31577/2020.9788022418539>
3. Lau, N., Pieta, K., Štolcová, T., Hritz, Š., Červeň, P., Hukel'ová, Z., Jakab, J., Habánová, M., Mihályiová, J., Prohászka, P., Zajonc, J. (2022). *Poprad-Matejovce: Ein Kammergrab des 4. Jahrhunderts n. Chr. im Zipser Land* [Poprad-Matejovce: Komorový hrob zo 4. storočia na Spiši]. Band 1. Fundkatalog, Tafeln und Pläne. Nitra – Schleswig: Archäologisches Institut der Slovakischen Akademie der Wissenschaften, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie.
4. Zajonc, J. (2022). *Valentín na Slovensku*. Etnologické štúdie, 55. Bratislava: VEDA. <https://doi.org/10.31577/2022.9788022419703>

Kapitoly v monografiách:

5. Popelková, K., Zajonc, J. (2014). Záver. In K. Popelková a kol., *Čo je to sviatok v 21. storočí na Slovensku?* (s. 248-253). Etnologické štúdie, 21. Bratislava: Ústav etnológie SAV.

6. Zajonc, J. (2014). Je Halloween na Slovensku cudzincom? In K. Popelková a kol., *Čo je to sviatok v 21. storočí na Slovensku?* (s. 164-247). Etnologické štúdie, 21. Bratislava: Ústav etnológie SAV.

Vedecké práce v časopisoch:

7. Popelková, K., Zajonc, J. (2022). Halloween and Valentine's Day in Slovakia: New holidays or new opportunities for celebration? *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 61, 21-37. <https://doi.org/10.12775/LSE.2022.61.02>
8. Zajonc, J. (2023). Valentine's Day and the Eventisation of Slovakia's Festive Culture. *Slovenský národopis*, 71(4), 403-425. <https://doi.org/10.31577/SN.2023.4.36>

Vedecké práce v editovaných knihách a zborníkoch:

9. Zajonc, J. (2014). Influența colonizării valahe asupra culturii de producere a textilelor tradiționale din Slovacia [Vplyv valašskej kolonizácie na tradičnú textilnú kultúru Slovenska]. In E. Mârza, M. Syrný (Eds.), *Colonizarea Valahă în Slovacia și colonizarea slovacă în România: Lucrările celei de a X-A reuniuni a Comisiei mixte de istorie Româno-Slovace (Banská Bystrica, 25 - 27 septembrie 2012)* (s. 69-82). Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania.
10. Štolcová, T., Zajonc, J. (2014). Rekonštrukcia tkania v dobe halštatskej na základe nálezu tkáčskej dielne z Dunajskej Lužnej. In V. Turčan (Ed.), *Zborník Slovenského národného múzea*, 58 - *Archeológia*, 24 (s. 59-82). Bratislava: SNM – Archeologické múzeum.
11. Štolcová, T., Zajonc, J. (2015). Interdisciplinary reconstruction of weaving on the wrap-weighted loom in the Hallstatt Period. In K. Grömer, F. Pritchard (Eds.), *Aspects of the Design, Production and Use of Textiles and Clothing from the Bronze Age to the Early Modern Era: NESAT XII*. (s. 295-307). Budapest: Archeolingua Alapítvány.
12. Zajonc, J. (2015). Návod na pestovanie bavlníka a spracovanie bavlny z roku 1810. *Ethnologia Europae Centralis: Journal of Central European Ethnology*, 12, 63-95.
13. Zajonc, J. (2016). Návod na pestovanie moruší a chov priadky morušovej z roku 1823. *Ethnologia Europae Centralis: Journal of Central European Ethnology*, 13, 37-78.
14. Štolcová, T., Zajonc, J. (2019). Textilie a koža. In M. Bielich (Ed.), *Archeologický výskum Kaplnky sv. Michala v Košiciach* (s. 90-91). Nitra: Archeologický ústav SAV.
15. Zajonc, J. (2019). Prútie v tradičnej hmotnej rurálnej kultúre Slovenska: od húžvy po kôš. In «Učiňte zkoušku a jistě zůstanete stálým odběratelem!»: *proutěná kultura v kontextu času a prostoru* (s. 39-51). Praha – Mělník: Státní oblastní archiv – Státní okresní archiv.
16. Zajonc, J. (2020). Pozamenty a pozamentom blízke textilie zo zbierky Židovského múzea v Prešove - Passements and passement-like textiles in the collection of the Jewish museum in Prešov. In M. Borský, J. Švantnerová (Eds.), *Poklady Židovského múzea v Prešove II - Poklady Židovského múzea v Prešove II* (s. 98-117). Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva.
17. Zajonc, J. (2021). Pozamenty z fondu Židovského múzea v Prešove II - Passements from the collection of the Jewish museum in Prešov II. In M. Borský, J. Švantnerová (Eds.), *Poklady Židovského múzea v Prešove III - Treasures of the Jewish Museum in Prešov III* (s. 105-129). Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva.
18. Zajonc, J. (2021). Eugen Bárkány – dokumentarista premien rurálneho Slovenska / Eugen Bárkány – documenter of the transformations of rural Slovakia. In M. Borský, J. Švantnerová (Eds.), *Poklady Židovského múzea v Prešove III - Treasures of the Jewish Museum in Prešov III* (s. 183-199). Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva.
19. Štolcová, T., Zajonc, J., Grömer, K. (2021). Greetings from Nové Zámky – 40 Years of Textile Research in Slovakia. *Slovenská archeológia: časopis Archeologického ústavu SAV v Nitre*, 69 (suppl. 2), 69-80. <https://doi.org/10.31577/slovarch.2021.suppl.2.6>
20. Štolcová, T., Zajonc, J., Vanden Berghe, I. (2023). Picking up the threads: Reconstruction of the

1600-year-old tapestry from Poprad-Matejovce based on new analyses of colours, fibres, and motives. In S. Lipkin, E. Ruhl, K. Wright (Eds.), *Interdisciplinary Approaches to Research of North and Central European Archaeological Textiles: the proceedings of the North European Symposium for archeological textiles (23rd–26th August 2021 in Oulu)* (s. 47-62). Oulu: Suomen arkeologinen seurary. http://www.sarks.fi/masf/masf_12/MASF12_4_S%CC%8Ctolcova%CC%81_et_al.pdf

Publikované abstrakty:

21. Popelková, K., Zajonc, J. (2015). Kvalitatívny výskum sviatkov: Banskoštiavnicke Salamandrové dni. In R. Masaryk, B. Láštivová (Eds.), «Pätnäšt rokov kvality? Kritický pohľad na stav kvalitatívneho výskumu»: XV. konferencia Kvalitatívny prístup a metódy vo vedách o človeku: zborník abstraktov (s. 66). Bratislava: Vydavateľstvo Univerzity Komenského v Bratislave.
22. Zajonc, J. (2016). «We don't have to do anything, just to die and attend the 1st May parade»: The aspects of the acceptance of holidays today. In *Ethnology in the 3rd Millenium: Topics, Methods, Challenges: International Conference, October 19-20, 2016, Smolenice Castle, Slovak Republic* (s. 11). Bratislava: Institute of Ethnology SAS.

Atlasy:

23. Zajonc, J. (2015). Spracovanie ľanu a konope. In M. Benža a kol., *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Poľsku* (mapy 56-65). Krakow: Towarzystwo Slowaków w Polsce.

Editovanie/redigovanie:

24. Benža, M. (2017). *Tradičný odev Záhoria*. Zajonc, J. (vedecký redaktor). Skalica: Záhorské múzeum v Skalici.
25. Mann, A. B. (2019). *Rómski kováci na Slovensku - Roma Blacksmiths in Slovakia*. J. Zajonc (vedecký redaktor). Bratislava: Ústredie ľudovej umeleckej výroby.
26. Benža, M. (2019). *Tradičný odev Turca*. J. Zajonc (vedecký redaktor). Vrútky: FOMI, s. r. o.
27. Danglová, O. (2019). *Ornament a predmet. Dekoratívna tradícia na Slovensku / Ornament and Object. Decorative Tradition in Slovakia*. J. Zajonc (vedecký redaktor). Bratislava: Ústredie ľudovej umeleckej výroby.
28. Škodová, M., Žlnková I. (2022). *Novohradská paličkovaná čipka - A Nógrádi vert csipke - The bobbin lace of Novohrad* (2. rozšírené vydanie). J. Zajonc (editor). Lučenec: Novohradské múzeum a galéria.

Slovníky a encyklopédie:

29. Zajonc, J. (23.11.2023). *Tylová paličkovaná čipka na Slovensku*. Wikipedia. https://sk.wikipedia.org/wiki/Tylová_paličkovaná_čipka_na_Slovensku
30. Hasalová, E., Zajonc, J. (2015). Slovník techník zhotovenia a výzdoby textilu. In E. Hasalová, A. Piatrová (Eds.), *Paramenty: liturgické textílie: katalóg výstavy* (s. 355-242). Bratislava: Slovenské národné múzeum – Historické múzeum.
31. Zajonc, J. (2016). Háčkovanie. In *Encyklopédia*. Bratislava: Ústredie ľudovej umeleckej výroby. Získané 9.1.2024, z <https://uluv.sk/encyklopedia/hackovanie/>
32. Zajonc, J. (2017). Pletenie ihlicami. In *Encyklopédia*. Bratislava: Ústredie ľudovej umeleckej výroby. Získané 9.1.2024, z <https://uluv.sk/encyklopedia/pletenie-ihlicami/>
33. Zajonc, J. (2017). Pletenie na forme. In *Encyklopédia*. Bratislava: Ústredie ľudovej umeleckej výroby. Získané 9.1.2024, z <https://uluv.sk/encyklopedia/pletenie-na-forme/>
34. Zajonc, J. (2017). Pletenie na krosienkach. In *Encyklopédia*. Bratislava: Ústredie ľudovej umeleckej výroby. Získané 9.1.2024, z <https://uluv.sk/encyklopedia/pletenie-na-krosienkach/>
35. Zajonc, J. (2020). Čipkárstvo. In *Encyklopédia*, Bratislava: Ústredie ľudovej umeleckej výroby. Získané 9.1.2024, z <https://uluv.sk/encyklopedia/cipkarstvo/>

Kapitoly vo vysokoškolskej učebnici:

36. Birkušová, S., Hasalová, E., Zajonc, J. (2016). Úvod. In S. Birkušová (Ed.), *Rub i líce liturgických textílií: pojmy/výskum/reštaurovanie* (s. 5-6). Bratislava: Vysoká škola výtvarných umení, Katedra reštaurovania.
37. Birkušová, S. Hasalová, E., Zajonc, J. (2016). Slovník textilných materiálov, postupov zhotovenia a výzdoby textilu. In S. Birkušová (Ed.) *Rub i líce liturgických textílií: pojmy/výskum/reštaurovanie* (s. 139-145). Bratislava: Vysoká škola výtvarných umení, Katedra reštaurovania.
38. Hasalová, E., Zajonc, J. (2016). Sakrálne textílie: pojmy a skupiny. In S. Birkušová (Ed.), *Rub i líce liturgických textílií: pojmy/výskum/reštaurovanie* (s. 9-21). Bratislava: Vysoká škola výtvarných umení, Katedra reštaurovania.
39. Zajonc, J. (2016). Analýza bortní, prámov a čipiek. In S. Birkušová (Ed.), *Rub i líce liturgických textílií: pojmy/výskum/reštaurovanie* (s. 151-153). Bratislava: Vysoká škola výtvarných umení, Katedra reštaurovania.

Odborné príspevky:

40. Zajonc, J. (2015). Majster detailu Zdeněk Doležal. In *Tanec Paliček* (s. 6-7). Praha: Anna Halíková - Česká Palička Praha.
41. Zajonc, J. (2015). Textilná výtvarnička Darina Lichnerová. *Krajka: krajkářský občasník*, 17(1), 4-7.
42. Zajonc, J. (2015). 70 rokov Ústredia ľudovej umeleckej výroby v Bratislave. *Krajka: krajkářský občasník*, 17(3-4), 14-17.
43. Zajonc, J. (2016). Silvia Fedorová: hľadanie neočakávaného prekvapenia. *Krajka: krajkářský občasník*, 18(2), 4-6.
44. Zajonc, J. (2016). Z histórie tkania na krosnách. *Remeslo, umenie, dizajn: Revue o hodnotách remesla a dizajnu*, 17(3), 4-5.
45. Zajonc, J. (2017). Paličkované čipky na výstave Paramenty - liturgické textílie. *Krajka: krajkářský občasník*, 19(1), 4-9.
46. Zajonc, J. (2017). Tylová paličkovaná čipka Myjavskej pahorkatiny ako prvok nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska. *Krajka: krajkářský občasník*, 19(3), 4-9.
47. Zajonc, J. (2017). Tylová paličkovaná čipka Myjavskej pahorkatiny v Reprezentatívnom zozname nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska. *Pamiatky a múzea: revue pre kultúrne dedičstvo*, 66(2), 60-61.
48. Zajonc, J. (2017). Tylové paličkované čipky v Honte. In I. Lešková (Ed.), *Tylová čipka v Honte* (s. 6-7). Veľký Krtíš: Hontiansko-ipeľské osvetové stredisko.
49. Zajonc, J. (2019). Kremnické čipkárске školy znova ožili. *Krajka: krajkářský občasník*, 21(1), 4-7.
50. Zajonc, J. (2020). Význam ÚĽUV-u pri zachovávaní znalostí a zručností ľudovej umeleckej výroby a remesiel. *Remeslo, umenie, dizajn: Revue o hodnotách remesla a dizajnu*, 21(1), 30-34.
51. Zajonc, J. (2021). Paličkované čipky na textíliách zo zbierky Židovského múzea v Prešove. *Krajka: krajkářský občasník*, 23(1-2), 4-7.
52. Zajonc, J. (2023). Prírodné pletivá v ľudovej výrobe. *Remeslo, umenie, dizajn: Revue o hodnotách remesla a dizajnu*, 24(1), 4-9.

Články k životným jubileám a nekrológy:

53. Zajonc, J. (2015). Za Vierou Valentovou (*25. 8. 1931 – †9. 6. 2015). *Slovenský národopis*, 63(3), 252-253. https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=26797
54. Zajonc, J. (2015). Všetko najlepšie jubilantke Kataríne Popelkovej (*18. 6. 1965). *Slovenský národopis*, 63(3), 266-276. https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=26800

55. Zajonc, J. (2018). Za Zuzanou Profantovou (1953 – 2018). *Etnologické rozpravy*, 25(2), 171-172.
56. Zajonc, J. (2019). Obituary Zuzana Profantová (1953 – 2018). *Ethnologia Slovaca et Slavica*, 40, 149-151.
57. Vrzgulová, M., Zajonc, J. (2021). Jubilantke Olĝe Danglevej. *Národopisná revue*, 31(3), 241-242. <https://revue.nulk.cz/wp-content/uploads/2021/10/r3-2021.pdf>
58. Zajonc, J. (2021). Jubileum Mojmíra Benžu (*25. 4. 1941). *Etnologické rozpravy*, 28(2), 105-109. https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=27381

Popularizačná publikácia:

59. Zajonc, J., Ondrušková, M. (2015). *Maľované výšivky*. Bratislava: Slovart.

Tatiana Bužeková, Michal Uhrin: Teoretický vývoj v socio-kultúrnej antropológii do polovice 20. storočia

Tatiana Bužeková, Michal Uhrin: Theoretical development in socio-cultural anthropology up to the middle of the 20th century

Vladimír Bahna

Kontakt / Contact

Mgr. Vladimír Bahna, PhD., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: vladimir.bahna@savba.sk

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1809-8283>

Acknowledgment

Príspevok vznikol s podporou grantového projektu VEGA 1/0724/23 *Konspirualita: Prelímanie nadprirodzených a konšpiračných vysvetlení*.

Ako citovať / How to cite

Bahna, V. (2023). Tatiana Bužeková, Michal Uhrin: Teoretický vývoj v socio-kultúrnej antropológii do polovice 20. storočia. *Etnologické rozpravy*, 31(1), 72-74.

Bužeková, T., Uhrin, M. (2023). *Teoretický vývoj v socio-kultúrnej antropológii do polovice 20. storočia*. Bratislava: STIMUL, 192 s.

Kniha Tatiany Bužekovej a Michala Uhrina prináša hĺbkový prehľad vývoja prvej, no zásadnej polovice dejín sociálnej a kultúrnej antropológie (Bužeková, Uhrin, 2023). Hoci sa primárne zameriava na vývoj teoretického uvažovania v tejto disciplíne, autori odhaľujú aj širší historický kontext. Nejde však len o príspevok z dejín disciplíny. Teórie týchto, dnes už klasických autorov, patria k základnej výbave antropológov i sociálnych vedcov všeobecne nielen preto, že sú dôležité pre pochopenie neskoršieho teoretického vývoja, ale hlavne preto, že tieto teórie rezonujú aj v dnešnom výskume. Bužeková a Uhrin prinášajú hutný, komplexný a premyslený prehľad najdôležitejších antropológických teórií, teoretických škôl a významných vedcov. Myslím, že ucelená učebnica sociálnej a kultúrnej

antropológie na Slovensku chýbala. Od vydania prvej slovenskej učebnice sociálnej a kultúrnej antropológie *Kultúrna a sociálna antropológia: osobnosti a teórie* (2004) od Martina Kanovského už ubehlo bezmála 20 rokov. Niežeby jeho učebnica klasických teórií za ten čas nejako zostarła, ale jej koncept adresujúci antropológiu cez jednotlivé osobnosti a ich teórie má isté obmedzenia. Uhrin a Bužeková vykresľujú komplexnejší obraz. Nielen tým, že text štrukturujú podľa jednotlivých antropologických škôl, ale hlavne tým, že sa venujú ich vývoju, historickým, ideologickým a politickým kontextom ich vzniku a ich vzájomným vplyvom.

Dôležitou súčasťou knihy je jej prvá kapitola zameraná na vznik antropológie, respektíve na jej predchodcov v osvietenstve a romantizme. Venuje sa diskusiám ohľadom koncepcií týkajúcich sa ľudskej prirodzenosti, prirodzeného práva, spoločenských inštitúcií a vývoja spoločnosti, ako aj vplyvu rôznych filozofov a učencov na rozvoj spoločenských vied vrátane Montesquieua, Augusta Comta, Karla Marxa a Herberta Spencera. Analyzuje sa tu tiež, aký dopad na filozofické a antropologické teórie mali súdobé predstavy o národnej identite a politickej legitimitate formované štúdiom mytológií a folkloristiky, ale aj interdisciplinárny charakter indoeurópskych štúdií s ich dôrazom na prepojenie jazyka a kultúry.

Nasledujúce kapitoly knihy sú už venované jednotlivým teoretickým prúdom, resp. školám. Prvou je francúzska sociológia zastúpená zakladateľmi Émilom Durkheimom a jeho synovcom Marcelom Maussom, ktorá prináša prehľad ich kľúčových teoretických koncepcií, ktoré zásadne ovplyvnili vývoj nielen sociológie, ale aj antropológie, ako sú sociálny fakt, definovanie mágie a náboženstva, funkcionalistický prístup k rituálom a obdarovávaniu, pojmy prestíže a solidarity atď. a v neposlednom rade vôbec vymedzenie skúmania ľudských spoločností ako samostatnej disciplíny.

Najviac priestoru v knihe je venovaných britskej a americkej antropológii, čo prirodzene reflektuje mieru vplyvu týchto prúdov na antropológiu. Pri britskej antropológii kniha poskytuje ucelený prehľad devätnásteho, ale hlavne prvej polovice dvadsiateho storočia, pričom mapuje myšlienky vplyvných antropológov, ako boli Edward B. Tylor, James G. Frazer, John F. McLennan, Henry J. S. Maine a ďalší až po Williama H. R. Riversa, Bronislawa Malinowského a Alfreda R. Radcliffe-Browna. Kapitola tak pokrýva komplexne britský evolucionizmus a funkcionalizmus.

Americkú antropológiu pokrývajú významné osobnosti, ako sú Lewis Henry Morgan, Franz Boas, Alfred Kroeber, Edward Sapir a Ruth Benedictová či Margater Meadová. Autori prinášajú podrobnú analýzu vývoja americkej antropológie na príkladoch teórií o vývoja rodiny a príbuzenských systémov, kultúrneho relativizmu a venujú sa aj výzvam pri definovaní kultúry. Neopomínajú ani diskusiu o kontroverzii okolo výskumu Margaret Meadovej na Samoi.

Čo je cenným prínosom knihy Bužekovej a Uhrina je, že rozširujú dominantnú triádu francúzskej, britskej a americkej školy o ich ekvivalenty v nemeckom a ruskom kontexte. Kapitola venovaná nemeckej etnografii a etnológii ukazuje, ako sa vyvíjali koncepcie *Völker-Beschreibung* (opis národov) a *Völkerkunde* (všeobecná veda o kultúrach, jazykoch a národoch sveta), alebo ako zakladanie etnografických múzeí prispelo k rozvoju nemeckej antropológie v 19. a na začiatku 20. storočia. Nemecká antropológia bola definovaná v zmysle romantizmu a humanizmu, pričom sa zameriavala skôr na kultúrne dejiny než na

sociálne vedy. Práca nemeckých antropológov a geografov Friedricha Ratzela, Lea Frobeniusa, Fritza Graebnera, a Wilhelma Schmidta ovplyvnila rozvoj kultúrno-historickej etnológie v Európe. To napokon osvetľuje korene aj v slovenskom prostredí existujúcej dichotómie medzi etnológiou a antropológiou v ich zaradovaní medzi historické versus sociálne vedy.

Kapitola venovaná ruskej etnografii ukazuje, ako sa táto vedecká disciplína v počiatkoch vyvíjala v kontexte expanzie ruského impéria do prostredia neslovanských národov. Následne mapuje aj vplyv evolucionizmu a marxizmu-leninizmu na štúdium ruskej etnografie po Veľkej októbrovej revolúcii. Z teoretického hľadiska je potom najdôležitejšia časť venovaná prínosu ruských štrukturalistických lingvistov (Moskovský a Pražský lingvistic-ký krúžok) a folkloristov (Vladimír Propp, Piotr Bogatyriov).

Toto rozšírenie o nemecký a ruský prínos k etnológii/antropológii je dôležité aj preto, že slovenská či širšie stredo- a východoeurópska etnológia boli dlhodobo formované predovšetkým týmito dvoma intelektuálnymi tradíciami a ich zaradenie do širšieho svetového antropologického kontextu je niečo, čo tu dlho chýbalo.

Celkovo je text knihy informatívnym a zároveň pútavým úvodom do oblasti antropológie a príbuzných disciplín. Autori poskytujú komplexný prehľad kľúčových myšlienok a teórií, ponúkajú ich kritickú analýzu. Text je dobre napísaný a prístupný, čo z neho robí vynikajúci zdroj informácií pre študentov aj vedcov, ktorí sa potrebujú zorientovať v histórii disciplíny. Text je dobre organizovaný a poskytuje jasné a stručné zhrnutie kľúčových myšlienok a diskusií. Myslím, že táto učebnica by si zaslúžila pokračovanie zamerané aj na druhú polovicu 20. storočia.

Referencie

Bužeková, T., Uhrin, M. (2023). *Teoretický vývoj v socio-kultúrnej antropológii do polovice 20. storočia*. Bratislava: STIMUL. <https://dspace.uniba.sk/bitstream/handle/123456789/127/978-80-8127-381-0.pdf?sequence=6&isAllowed=y>

Kanovský, M. (2004). *Kultúrna a sociálna antropológia: Osobnosti a teórie*. Bratislava: Chronos.

Jozef Tatár: Najkrajšie turčianske povesti

Jozef Tatár: The most beautiful tales from Turiec

Hedviga Kubišová

Kontakt / Contact

PaedDr. Hedviga Kubišová, PhD., Slovenská republika, e-mail: hkubisova@centrum.sk

Ako citovať / How to cite

Kubišová, H. (2024). Jozef Tatár: Najkrajšie turčianske povesti. *Etnologické rozpravy*, 31(1), 75-77.

Tatár, J. (2023). *Najkrajšie turčianske povesti*. Martin: Matica slovenská, 176 s.

Známy zberateľ a zostavovateľ povestí Jozef Tatár, rodák z turčianskych Mošoviec, literárny vedec a básnik, je známy aj svojím nadšeným zberateľským záujmom o povesti svojho turčianskeho regiónu. V predchádzajúcich decéniách vydal *Turčianske povesti* (1999; 2012), *Turčianske povesti II* (2015), a najnovšie zostavil publikáciu s priliehavým názvom *Najkrajšie turčianske povesti* (2023).

Zbierka obsahuje viac ako sedemdesiat povestí z nevyčerpatelnej studnice Turčianskej záhradky, rekonštruované sú na základe historických a literárnych prameňov, ktoré autor s minucióznou vedeckou presnosťou dokladá v záverečnej časti pod názvom „Pramene a poznámky“. Pre entuziastických bádateľov povestí práve táto časť môže slúžiť ako inšpiratívny zdroj pre ďalšie výskumy, keďže upozorňuje na mnohé publikácie zasvätené žánru povestí. Upozorníme na výber niektorých dôležitých prameňov:

- M. Bel: *Turčianska stolica* (1989) → pre povesti (a) O Košťanovi, ktorý sa nebál kráľa (1989: 66), (b) Ako kožený opasok ponad pole lietal (1989: 71), (c) Ako sa z Turčianskeho hradu stal Znievsky (1989: 78);
- J. Kollár: *Pamäti z mladších rokov života* (1997) → Jarmočný husár so zakrvavenou šablou (1997: 30-32);
- V. P. Tóth: (a) *Povešť o Turovi* (1873) → O Turovi, ktorý si našiel nový domov (1873: 103-105), (b) *Dvaja olejkári* (1923) → Dvaja trebstovskí olejkári (1923: 65-67);
- J. Botto: *Poézia* (1975) → Biela panna (1975: 208-212);

- Š. Krčméry: *Výber II* (1982) → O blúdiacom Jánošíkovi a nešíkovnom Gajdošíkovi (1982: 385-386);
- R. Brtáň: *Povešť o Znievskom hrade* (b. d.) → Tatár letí, Turcom letí (b. d.: 9-13);
- J. Polívka: *Súpis slovenských rozprávok* (1930) → Ako za zlostou lútosť chodila (1930: 284);
- J. Čaplovič: *Etnografia Slovákov v Uhorsku* (1997) → Čo vystojí chudobný zeman (1997: 67).

Mnohé povestové námety Tatár čerpal z dobových periodík (*Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*, *Tatranka*), z vedeckých zborníkov a regionálnych časopisov, ako aj nepublikovaných rukopisných zbierok. Okrem renomovaných autorov boli jeho priamymi inšpirátormi amatérski zberatelia a rozprávači ako M. Bulovský, V. Gregor, J. Blaha, A. Kollárová, J. Hrozičnik, učiteľky Vyletelová a Bellová z Podhradia a iní, ktorí v ústnej či písomnej podobe zaznamenali dávne povesti z Mošoviec, Dulíc, Blatna, Turčianskej Štiavničky, zo Svätej Mary a i. Ani jedna z uvedených enumerácií nie je a ani nemôže byť úplne taxatívna. Po preštudovaní uvedených zdrojov nielen erudovaný literát, ale aj bežný čitateľ pochopí, koľko intelektuálnej práce vynaložil autor pri zostavovaní tejto vzácnej zbierky povestí, a následne aj to, prečo je medzi jednotlivými vydaniaми *Turčianskych povestí* taký veľký časový odstup.

Tatárove zbierky povestí sú bohatým žriedlom poznávania ústnej ľudovej slovesnosti, ukážkou fantázie a sklonu prostého ľudu k mysticizmu, navyše sú aj príjemným i zábavným čítaním. Môžu však poslúžiť aj ako zdroj bádania pre etnológov, kulturológov, onomastikov, etymológov. Dôkazom je napr. štúdia Ľ. Králik (2023: 76-81), v ktorej sa autor zaoberá otázkou čitateľky na sémantiku nezvyčajného výrazu *ketefete* –, zaujal ju v knihe J. Tatára *Turčianske povesti* (2012: 34). Po dôkladnej lingvistickej analýze, vychádzajúc z definície v *Slovníku súčasného slovenského jazyka H - L* (2011: 49), vyvodzuje Králik záver z pohľadu erudovaného etymológa: ide o hapax legomenon (z gr. jedenkrát hovoréné), t. j. „o slovo doložené jediným dokladom, takže ho neumožňuje úplne poznať“. Predpokladá, že ide o slovenský hungarizmus (z maď. kötyfötöl), – o akési „miešanie“ v zmysle zlého varenia.

V prezentovanej zbierke povestí Tatár vysvetľuje niektoré archaizmy a príznakové slová v časti „Slovník“ (2023: 161-163), napr. *cajdák*, *filigránový gombík*, *jutro*, *insurgent*, *Pra-ven*, *Parom* a i., ako aj menej rozšírené príslovia: napr. *od Annáša do Kajfáša*. Informačne nasýtená a dôležitá príloha „Z histórie miest a obcí“ (Tatár, 2023: 164-173), kde autor objasňuje recipientom históriu lokalít, tvoriacich reálne pozadie deja vybraných povestí, keďže základnou črtou tohto epického žánru je viazanosť na konkrétny región/objekt. Bádateľ sa v prílohe zameriava na históriu obcí od prvého osídlenia/zmienok, prezentuje archeologické a architektonické pamiatky, sakrálne a kultúrne objekty, pripomína tiež významné osobnosti pôsobiace v danej lokalite.

Povesti sú napísané vycibreným jazykom znamenitého rozprávača, ktorý po dôkladnom štúdiu archívnych materiálov rád vymieňa pero precízneho vedca za pero ľudového rozprávača, dokáže stupňovať napätie a neskĺznuť pritom do naivných klišé. V povesti „Čo vystojí chudobný zeman“ využíva prvky elegickej piesne, napr.: *Ach, Bože môj, prebože môj, však je ten svet zmotaný, čo vystojí, čo vystojí chudobný poddaný...* Na tieto verše nad-

väzuje rozprávač so značnou dávkou irónie už o pár riadkov nižšie, zobrazujúc stav schudobneného zemianstva –; úsmevne pôsobí satirizujúci obraz urodzeného pána z Jasena, ktorý „... *sedel pod rodovou lipou a ľavý kapec si obzeral. Diera a vedľa ďalšia. A ako sa nimi kamienky tlačia!*“ (Tatár, 2023: 127).

Zbierka *Najkrajšie povesti z Turca* prezentuje kultúrne hodnoty ľudovej slovesnosti. Príťažlivý grafický dizajn knihy v prevedení vydavateľského kolektívu Matice slovenskej s nápaditými ilustráciami Petra Uchnára si zaslúži pozornosť širokej čitateľskej verejnosti. Niektoré námety povestí zozbieraných Jozefom Tatárom však môžu poskytnúť inšpirácie aj kulturoológom, etnológom i lingvistom, a rozšíriť tak pole ich bádania.

Referencie

- Bel, M. (1989). *Turčianska stolica*. Martin: Osveta.
- Botto, J. (1975). *Poézia*. Bratislava: Tatran.
- Brtnáň, R. (b. d.). *Povešť o Znievskom hrade* [Nepublikovaný fond ALU SNK, rkp. 9-13]. Martin.
- Čaplovič, J. (1997). *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Bratislava: Media Trade - SPN.
- Jarošová, A., Buzássyová, K. (Ed.). (2011). *Slovník súčasného slovenského jazyka (H – L)* (2. zv.). Bratislava: VEDA.
- Kollár, J. (1997). *Pamäti z mladších rokov života*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, a. s.
- Králik, Ľ. (2023). Ketefete: úvahy o jednom hapax legomenon. *Kultúra slova*, 57(2), 76-81. <https://www.sav.sk/journals/uploads/0601141876-81-ketefete-uvahy-o-jednom-hapax-legomenon.pdf>
- Krčméry, Š. (1982). *Výber II*. Bratislava: Tatran.
- Polívka, J. (1930). *Súpis slovenských rozprávok* (4. zv.). Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská.
- Tatár, J. (1999). *Turčianske povesti*. Martin: Matica slovenská.
- Tatár, J. (2012). *Turčianske povesti* (2. prepracované vyd.). Martin: Matica slovenská.
- Tatár, J. (2015). *Turčianske povesti II*. Martin: Matica slovenská.
- Tatár, J. (2023). *Najkrajšie turčianske povesti*. Martin: Matica slovenská.
- Tóth, V. P. (1873). Povešť o Turovi. *Národné noviny*, 4, 103-105.
- Tóth, V. P. (1923). Dvaja olejkári. *Oriešky*, 4(5), 65-67.

Etnológ a múzeum – medzinárodná vedecká konferencia v Trnave

Ethnologist and museum – International scientific conference
in Trnava

Martina Bocánová

Kontakt / Contact

doc. PhDr. Martina Bocánová, PhD., Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Námestie J. Herdu 2, 917 01 Trnava, Slovenská republika, e-mail: martina.bocanova@ucm.sk

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8398-6359>

Ako citovať / How to cite

Bocánová, M. (2024). Etnológ a múzeum – medzinárodná vedecká konferencia v Trnave. *Etnologické rozpravy*, 31(1), 78-81.

V dňoch 19. – 21. 9. 2023 sa v Trnave uskutočnil XXVI. ročník odbornej konferencie *Etnológ a múzeum* s témou *Trhy a jarmoky*. Cieľom stretnutia, ktorého spoluorganizátorom bola Národopisná spoločnosť Slovenska, Etnologická komisia Zväzu múzeí na Slovensku, Trnavský samosprávny kraj a Západoslovenské múzeum v Trnave, bolo prezentovanie výsledkov vedeckej činnosti odborníkov – múzejníkov, etnológov, historikov – zameranej na výskumnú oblasť definovanú trhmi a jarmokmi v historickom kontexte na našom území. Očakávaným výsledkom bol súbor štúdií a prezentácií vedecko-výskumnej činnosti vychádzajúcej zo znalosti zbierkových predmetov, listín, archívneho materiálu pamäťových inštitúcií, ale aj poznatkov získaných vo výskumných terénoch.

Prvé dva dni sa konala konferencia, tretí deň bol venovaný poznávaniu kultúrnych pamiatok regiónu. V úvodnom bloku prvého dňa prezentovali svoje príspevky hostia zo zahraničia, keďže hostiteľská inštitúcia, Západoslovenské múzeum v Trnave, v roku 2023 podpísala dohodu o spolupráci s Katedrou medzinárodných štúdií a verejnej komunikácie Užhorodskej národnej univerzity na Ukrajine a nadviazala rozhovory s Katedrou archeológie etnológie a kulturológie Užhorodskej národnej univerzity, Zakarpatským múzeom ľudovej architektúry a bývania a Archeologickým múzeom E. A. Balaguriho v Užhorode. Vasyľ Kocan prezentoval príspevok *Výstavné projekty ako prvok medzinárodnej spolupráce Zakarpatského múzea ľudovej architektúry a bývania*, Oľga Šumovska sa venovala prezentá-

cii Zakarpatského vlastivedného múzea T. Lehockého. Príspevok Pavla Leňu nám priblížil *Ekonomickú každodennosť v procese budovania pamätníka hrdinom Karpát (1944 – 1945)*, numizmatickú zbierku z kostola Užhorodského zámku Volodymyr Mojžes. Úvodný blok príspevkov uzatvoril Jurij Danilec s témou venovanou hospodárskemu charakteru činnosti pravoslávnej cirkvi na Podkarpatskej Rusi v rokoch 1920 – 1930.

Druhý blok otvoril tematickou prácou *Komplementarita jarmočnej siete na Slovensku v 19. storočí* Milan Georgievski zo Slovenského národného múzea. Odborný príspevok priblížil zaujímavé výsledky výskumu na príklade štyroch severouhorských žúp – Bratislavskej (Prešporskej), Novohradskej, Turčianskej a Zvolenskej – počas skúmaného obdobia do roku 1878. Azda najznámejšiemu jarmoku na Slovensku sa venovala Alexandra Bitušíková. Na konferencii sa prezentovala s príspevok s názvom *Jarmok všetkých jarmokov: Radvanský jarmok v rôznych kontextoch*. Z Banskej Bystrice boli predstavené výsledky výskumu v texte s názvom *Inštitucionálna podpora a prezentácia regionálnych výrobcov a výrobcov* postavený na terénnej práci Kataríny Košťalovej Poslucháčov zaujala aj téma *Jarmoky, festivaly a stále trhy v Užhorode ako sociálno-kultúrny fenomén* od Nadi Kerecman, podobne ako *Organizovanie festivalov „pod holým nebom“ ako súčasť kultúrneho, etnického turizmu Zakarpatska*, ktorý predstavil Vitalij Andrejko.

Druhý deň konferencie otvorila riaditeľka Štátneho archívu v Trnave Júlia Ragačová, ktorá predniesla príspevok *„Dve baby trh, tri baby bazár, sedem báb jarmok.“* Priblížila atmosféru trhov a jarmokov v Trnave v období novoveku prostredníctvom zaujímavostí získaných z archívnych dokumentov uložených v Štátnom archíve v Trnave. Po ňom odznel príspevok Romany Luchavovej *Práva a povinnosti remeselníckych a živnostníckych učňov na príklade Trnavy*, ktorý sa venoval každodennému životu trnavských remeselníckych a živnostenských učňov vo vybraných archívnych dokumentoch a prezentoval ich práva a povinnosti v období 16. – 20. storočia. Ľubovnianske múzeum v rokoch 2019 a 2022 uskutočnilo dve výstavy na tému *Trhy a remeslá v Podolínci*, kde sledovali dlhodobú tradíciu podolínskych trhov siahajúcu až do roku 1292, keď Václav II. udelil Podolíncu právo skladu. Začiatkom 20. storočia podolínske trhy, ktorých tradícia siaha až do stredoveku, postupne vymizli. Oživenie nastalo v roku 1979, keď sa uskutočnil I. ročník novodobého Podolínskeho jarmoku. Táto téma bola pripravená a prezentovaná Danielou Reľovskou. Tematicky podobným príspevkom boli *Čriepky z novohradských trhov a jarmokov* Michaely Škodovej. Príspevok informoval o trhoch a jarmokoch v Novohrade, o termínoch ich konania, o ich členení a usporiadaní, o remeslách a povolaniach, ktoré sa na nich prezentovali, ale aj o zaujímavostiach týkajúcich sa jarmočného života v regióne. Cieľom ďalšieho príspevku Zuzany Andrejovej s názvom *Z pokolenia na pokolenie* bolo priblížiť trhy, ktoré sa konali v Prešove a zároveň predstaviť zbierkové predmety, ktoré boli v minulosti neoddeliteľnou súčasťou trhov. Andrea Lazarčíková spracovala tému *Podomoví obchodníci a trhovníci spod Javoriny*, Martin Malo *Trhy a jarmoky v meste Trenčín*.

Dva príspevky boli venované včelárstvu a medovníkárstvu. Eva Trilecová vystúpila s témou *Včelárska Paseka*, kde prezentovala Kráľovú pri Senci a *Múzeum včelárstva*, ktoré je jediné svojho druhu na Slovensku. Patrí k nemu aj park a záhrada s aktívnymi včelstvami a tiež včelársky náučný chodník. Vystavená zbierka úľov rozličných tvarov a veľkostí predstavuje prierez stáročiami vývoja včelárstva na našom území. Barbora Šumská priblížila *Medovníkárstvo v zbierkach Banického múzea v Rožňave*. Posledné dva príspevky boli z univerzitného prostredia. Martin Priečko predstavil Kysucké Nové Mesto ako obchod-

né a mýtne centrum dolných Kysúc a sledoval, akým spôsobom sa mesto urbanisticky transformovalo z malého rurálneho mestečka na významné výrobo-priemyselné centrum v súčasnosti s dôrazom na atribúty podomového obchodu a trhovníctva. Posledný príspevok vniesol do pléna mnohé otázky, ktoré sa pretavili do bohatej diskusie. Adam Uhnák prezentoval zamyslenie nad úskaliami muzeálnej činnosti v spojení s očakávaniami, súčasnými požiadavkami a potrebami spoločnosti, vnímanie kultúry ako obchodného produktu, ktorý vytvára tlak i na inštitúcie ochraňujúce historické obsahy kultúry. Jedným z príkladov, ktoré použil, je situácia realizácie remeselných trhov z vysunutej expozície Vodný mlyn Bohunice v správe Tekovského múzea v Leviciach.

Dôležitou súčasťou septembrového stretnutia v Trnave bolo aj zasadnutie Etnologickej komisie Zväzu múzeí na Slovensku. Jej novou predsedníčkou sa stala Martina Bocánová zo Západoslovenského múzea v Trnave, podpredsedníčkou Daša Ferklová a tajomníčkou Etnologickej komisie ZMS sa stala Zuzana Andrejová z Krajského múzea v Prešove.

Obr. 1.

Učastníci konferencie pri vodnom kolovom mlyne a v skanzene Jelka
Zdroj: Martin Jakabovič, Západoslovenské múzeum v Trnave

Na konferencii *Etnológ a múzeum* nechýbal ani sprievodný program – kultúrno-spoločenské aktivity ako sprevádzanie vybranými expozíciami a výstavami Západoslovenského múzea, komentované potulky po historickom centre a vybraných kostoloch v Trnave či spoločenský večer pri ľudovej hudbe. Posledný deň bol venovaný exkurzii po vodných mlynoch nášho regiónu (v Jelke a Dunajskom Klátove).

Obr. 2.

Prehliadka expozície v Dunajskom Klátove

Zdroj: Martin Jakabovič, Západoslovenské múzeum v Trnave

Špecifickým prínosom konferencie bola nielen výmena odborných skúseností, budovanie interdisciplinárnej spolupráce medzi múzeami, vedeckými a vzdelávacími pracoviskami, ale aj vytvorenie platformy na nadväzovanie nových kontaktov a partnerstiev.

Správa z celoslovenského kola ŠVOK v odbore etnológia 2023

Report from the national round of the 'Student scientific and professional conference' in Ethnology 2023

Štefan Ižák

Kontakt / Contact

Mgr. Štefan Ižák, PhD., Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Slovenská republika, e-mail: stefan.izak@ucm.sk

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2049-5744>

Ako citovať / How to cite

Ižák, Š. (2024). Správa z celoslovenského kola ŠVOK v odbore etnológia 2023. *Etnologické rozpravy*, 31(1), 82-84.

Vo štvrtok 30. novembra 2023 sa na pôde Univerzity sv. Cyrila a Metoda konalo celoslovenské kolo študentskej vedeckej a odbornej konferencie (ŠVOK) v odbore etnológia. Podujatia sa aktívne zúčastnilo deväť študentov z troch univerzitných pracovísk etnológie na Slovensku. Zhodne po troch zástupcov mali na podujatí Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií z Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave (UCM), Katedra archeológie a kultúrnej antropológie Univerzity Komenského v Bratislave (UK) a Oddelenie etnológie Ústavu manažmentu kultúry a turizmu, kulturológie a etnológie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre (UKF).

Študenti sa prezentovali s týmito témami:

- Peter Gecelovský (UKF): Svadobný videozáznam ako pramenný materiál vo výskume hudobno-nástrojových zoskupení v obci Vlachovo
- Dominika Tollarovičová (UCM): Tradičný priebeh stavania májov na príklade obcí Krahule a Turček
- Ján Dubravčák (UK): Reprezentácie rizika: eliminovanie rizika pandémie COVID-19 a postoje k preventívnym opatreniam
- Michaela Mesíčková (UK): Všetné a sviatočné dni v rodinách počas 2. pol. 20. stor.

- Denis Krajčovič (UCM): Tradičné formy obradov spojených s narodením dieťaťa v prostredí obcí Turček a Krahule
- Michaela Baštáková (UKF): K problematike vývinu a súčasného stavu svadobného chorovodu v obci Vlachovo
- Stanislav Čúzy (UCM): Analýza zmeny tradičných sobášnych dní a mesiacov v dedinskom prostredí v rokoch 1897 až 2023
- Magdaléna Martišková (UK): Reprerentácie starostlivosti o starších členov rodiny v kontexte medzigeneračných vzťahov v ženskej perspektíve
- Peter Gonšor (UKF): Tradičná sláčiková ansámblová hudba v Suchej Hore a Hladovke

Komisiu tvorili pedagogickí zástupcovia zúčastnených katedrií spolu s reprezentantmi Národného osvetového centra (NOC) a Národopisnej spoločnosti Slovenska (NSS): Zuzana Beňušková (UKF), Lucia Bistárová (NOC), Hana Hlôšková (NSS) a Štefan Ižák (UCM).

Obr. 1.
Účastníčky a účastníci konferencie
Zdroj: archív Š. Ižák

Komisia sa zhodla na tom, že všetky príspevky boli spracované kvalitne a nebolo jednoduché vybrať laureátov, ktorých práce by boli, predsa len, o čosi lepšie. Laureátmi celoslovenského kola ŠVOK v odbore etnológia v roku 2023 sa stali Ján Dubravčák (UK), Peter Gecelovský (UKF) a Denis Krajčovič (UCM). Špeciálne ocenenie od NOC získal Stanislav Čúzy (UCM) a cenu Mojmirá Benžu získala Michaela Baštáková (UKF).

Všetci prezentujúci študenti ponúkli originálne riešenia širokého spektra tém, ktoré sa venovali prevažne ľudovej kultúre Slovenska. Ukázali, že aj počas študentských rokov je možné urobiť kvalitný výskum na základe vedeckej metodológie a získať cenný materiál, s ktorým sa dá ďalej pracovať. Vďaka celoslovenskému kolu ŠVOK sa mohli študenti spolu stretnúť, zistiť, aké výskumy robia ich kolegovia z iných etnologických pracovísk na Slovensku a navzájom si vymeniť svoje postrehy a skúsenosti. Sme radi, že každý príspevok bol impulzom k diskusii medzi študentami a komisiou. Veríme, že táto skúsenosť, ktorá zahŕňa prezentáciu svojho výskumu pred študentmi a pedagógmi z iných inštitúcií, posunie študentov opäť o kúsok dopredu v ich práci a že aj vďaka cenným radám pedagógov budú ich výskumy a práce ešte lepšie, ako boli na celoslovenskom kole ŠVOK.

Obr. 2.

Ocenená študentka a študenti
Zdroj: archív Š. Ižák

Všetkým oceneným študentom gratulujeme a prajeme veľa úspechov v ich akademickej kariére. Zároveň dúfame, že sa aj v budúcnosti budeme môcť so študentami stretávať na podobných akciách.